

ANTHROPOS

David Le Breton

Despre tăcere

Introducere

„Nu ne putem reprezenta o lume care să fie numai a cuvântului, în schimb ne putem reprezenta o lume care să fie numai a tăcerii."

Max Picard, *Lumea tăcerii*

Aspiraţia către tăcere

Singura tăcere pe care utopia comunicării o cunoaşte este pana, defecţiunea maşinii, oprirea transmisiunii. E mai curând o încetare a tehnicităţii decât emergenţa unei interiorităţi. Tăcerea devine în acest caz un vestigiu arheologic, o rămăşiţă încă neasimilată. Anacronică în manifestarea ei, ea provoacă nelinişte şi conduce la încercarea de-a o izgoni ca pe un intrus. Ea atrage atenţia asupra eforturilor care mai trebuie făcute pentru ca în sfârşit omul să ajungă la stadiul glorios de *homo communicans*. Dar în acelaşi timp tăcerea răsună ca o nostalgie: ea trezeşte dorinţa de a asculta pe îndelete freamătul lumii. Beţia de cuvinte stârneşte pofta de tihnă, bucuria de a putea medita în sfârşit asupra evenimentului şi de a putea vorbi despre el asumând răgazul în timpul unei conversaţii care înaintează ca mersul omenesc, oprindu-se în cele din urmă în faţa celuilalt. Iar tăcerea, din refulatul care era, capătă atunci o valoare infinită. Este uneori ispita de a opune „comunicării" abundente din epoca modernităţii, indiferenţă faţă de mesaj, un „catharsis al tăcerii" (Kierkegaard) până când valoarea cuvântului va fi pe deplin restaurată.

Această lume, pe care nenumărate discursuri o explică, este tot mai greu de înţeles. Cuvântul, pe care multitudinea mijloacelor de

comunicare pretinde că-l eliberează, devine neînsemnat din pric[...] abundenței de limbaj în care se pierde. Rămâne în final melanco[...] celui care comunică, mereu constrâns să reia un mesaj fără efect, speranța că următorul pe care-l va transmite va avea în cele din ur[...] vreun răsunet. Cu cât comunicarea se extinde, cu atât mai mult provoacă nevoia de a tăcea măcar o clipă, pentru a auzi freamă[...] lucrurilor sau pentru a reacționa la durerea evenimentului înainte c[...] altul să-i urmeze, înlocuit imediat de un altul, apoi de încă unul... într-[...] fel de încremenire a gândirii. Revărsare de emoții familiare, a căr[...] desuetudine sfârșește prin a ajunge liniștitoare din cauza modului [...] care ele sunt hărăzite, dar care neliniștește prin statutul unui astfel d[...] cuvânt care menește uitării tot ceea ce enunță. Saturația vorbirii induc[...] fascinația tăcerii. Kafka o spune în felul său: „Acum sirenele dispu[...] de o armă încă și mai fatală decât cântecul: tăcerea. Și cu toate că [...] greu de închipuit un asemenea lucru, cineva a risipit poate farmecu[...] vocii lor, dar niciodată pe cel al tăcerii”.

Imperativul de a comunica înseamnă punerea sub acuzare a tăceri[...] precum și eradicarea oricărei interiorități. Acest imperativ nu lasă tim[...] pentru reflecție ori pentru hoinăreală, căci datoria de a cuvânta ies[...] biruitoare. Gândirea cere răbdare, timp pentru deliberare; comunicare[...] se realizează întotdeauna în regim de urgență. Ea transformă individul în interfață sau îl deposedează de atributele care nu răspund necondiționat exigențelor ei. Comunicarea în sensul modern al termenului nu mai lasă loc pentru tăcere, ea constrânge la vorbă, la înapoierea a ceea ce a fost luat pe nedrept, la mărturisire deoarece „comunicarea” se oferă ca rezolvare a tuturor dificultăților personale ori sociale. Păcatul în acest context este să comunici „prost”; și mai condamnabil încă, de neiertat, este să taci. Ideologia comunicării asimilează tăcerea cu vidul, cu un abis în sânul discursului; ea nu înțelege că uneori cuvântul este lacuna tăcerii. Mai mult decât zgomotul, tăcerea este pentru *homo communicans* dușmanul declarat, tărâmul său de misiune. Ea implică într-adevăr o interioritate, o meditație, o distanță luată în același timp cu turbulența lucrurilor, o ontologie care nu are vreme să-și facă apariția dacă nu-i dai atenția cuvenită.

Imperativul de a spune „tot”

Principiul comunicării moderne este formulat în anii de după război, pe ruinele nazismului și în contextul în care gulagul își manifestă vitalitatea. Norbert Wiener este unul dintre întemeietorii acestei paradigme care ajunge să bulverseze societățile occidentale. Wiener înțelege să lupte împotriva dezordinii generate de om și de lume, el definește cibernetica drept „o știință a controlului și a comunicării”. Într-un text fondator, îndelung analizat de Philippe Breton (1995), Wiener sugerează că relațiile între părțile componente ale unui obiect sunt mai importante decât conținutul lor respectiv. Lumea este susceptibilă de a fi interpretată în termeni de informație și comunicare. Sensul ocupă un loc secund în raport cu structura, este un efect al organizării. Obiectul devine transparent, fără profunzime și se pierde în întregime în relațiile care îi creează forma. Pentru Wiener, o astfel de constatare se aplică atât lumii mecanice cât și societăților umane. Informația și comunicarea sunt concepte esențiale. Sprijinindu-și reflecția pe o metafizică a pierderii graduale a energiilor, Wiener trece de la registrul formulării științifice la cel al valorilor: informația se opune dezordinii, comunicarea este remediul pentru entropia care aduce frământare în lume. Wiener scrie imediat după război, „după Bergen Belsen și Hiroshima”, cum o spune el însuși. Oamenii de știință se văd în situația de a-și asuma sarcina de a întări controlul asupra societăților cu ajutorul mașinilor, de a suprima puterea, a aparatului de stat mai ales, care ar putea încăpea pe mâinile nu se știe cui. Mașinile destinate comunicării participă și ele la reducerea entropiei, ele opun dezordinii replica permanentă a informației, a cuvântului care semnifică. Ideologiile moderne ale comunicării prosperă pe acest fundal istoric, invocând memoria (desigur uitată de protagoniștii actuali) secretului care a stat la originea *shoah* și necesitatea de a nu lăsa niciodată să se aștearnă tăcerea. Există însă cuvânt și cuvânt, tăcere și tăcere. Pe lângă faptul că mass-media, aducând în prim-plan anumite evenimente, le țin pe celelalte în umbră și nu vorbesc neapărat despre ceea ce ar fi fost esențial pentru public, ele pun în lumină fapte fără a da întotdeauna cuvântul martorilor ori celor asupra cărora se răsfrâng consecințele. Ele confundă lumea cu

discursul despre aceasta. Imperativul de a spune „totul" se topeşte fictiunea că totul a fost spus, chiar dacă îi lasă fără cuvânt pe cei ca ar vrea să spună altceva, sau care ar opta pentru un discurs diferit. spune nu este de ajuns, nu este niciodată de ajuns dacă celălalt nu a timp să audă, să asimileze şi să răspundă.

Imposibila tăcere a comunicării

Modernitatea înseamnă venirea la putere a zgomotului. În lume răzbate fără încetare larma instrumentelor tehnice, a căror folosinţă însoţeşte viaţa personală ori colectivă. Dar vorbirea însăşi este fără sfârşit, amplificată printr-o seamă de mijloace. Nu cea mereu renăscută şi fericită a comunicării zilnice cu cei apropiaţi, cu prietenii ori necunoscuţii cu care au fost legate contacte; aceasta rămâne şi dă consistenţă sociabilităţii. Un alt fel de vorbire îşi schimbă însă statutul antropologic: cea a mass-media, a reţelelor, telefoanelor, celularelor etc. Aceasta proliferează, nu mai ştie să tacă şi se expune riscului de a nu mai fi ascultată. Năvalnică şi liniştitoare, ea instituie o comunicare întemeiată numai pe contact, în care informaţia este secundară, în care important este mai curând să se manifeste continuitatea lumii. La fel ca muzica, ea devine un cadru de ambianţă. Zgomotire regulată şi fără consecinţe în conţinutul ei, esenţială numai prin formă. Mesajul ei reaminteşte întruna că lumea există necontenit. Ca ideologie modernă, „comunicarea" este o confirmare reiterată a indivizilor în poziţia lor reciprocă de locutori şi receptori, un mod de a stabili limite securizante pentru unii şi pentru alţii, aşa cum îi faci cuiva un serviciu: „Eşti aici, exişti pentru că mă auzi, iar eu exist pentru că-ţi vorbesc" – conţinutul mesajului fiind adesea de ordin secundar. De unde paradoxul, subliniat de Philippe Breton, al unei societăţi „în care indivizii comunică mult, dar se întâlnesc rar" (1995, 12). Un cuvânt fără prezenţă este lipsit de efect asupra unui public anonim.

Mass-media sau reţelele de comunicare dau oricui sentimentul că cei ce i se adresează o fac în mod familiar. Ele sunt o întrerupere permanentă a tăcerii vieţii, zgomotul acestora ia locul vechilor conversaţii. Litania lor nesfârşită ne aduce aminte că lumea îşi vede de drum, cu şirul ei de tragedii şi cu clipele ei de tihnă, dar nu avem încă de ce să fim neliniştiţi în ceea ce ne priveşte. Adevărata dramă ar fi tăcerea mass-mediei, o pană generală a ordinatoarelor, pe scurt o lume lăsată pe seama comunicării verbale doar cu cei de faţă, constrânsă la aprecierea personală. Modernitatea îl transformă pe om într-un loc de tranzit destinat receptării unui mesaj infinit. E cu neputinţă să nu vorbeşti, cu neputinţă să taci altminteri decât pentru a asculta... Forţa semnificativă a vorbirii este discreditată ori slăbeşte din necesitatea de a spune totul – nimic nu trebuie trecut sub tăcere, trebuie să domnească o transparenţă impecabilă, căreia să nu-i scape de sub control nici un tărâm de secrete, nici un teritoriu al tăcerii: întoarcere pe dos a omului ca o mănuşă, deoarece el îşi este în întregime sieşi prezent ca suprafaţă. Proliferarea tehnică a cuvântului îl face inaudibil, interschimbabil, îi descalifică mesajul ori impune o atenţie specială pentru a fi auzit în vacarmul ce-l înconjoară ori în bruiajul de sens din societăţile noastre. Disoluţia mediatică a lumii tinde să stârnească un zgomot asurzitor, o echivalare generalizată a banalului cu oroarea care anesteziază simţurile şi protejează sensibilităţile. Discursul mass-mediei este mai puţin bogat în sensuri decât o voce flecară şi fără consecinţe, viteza de elocuţie şi de depreciere îl fac să gâfâie, producând fără ştirea sa un comentariu-tăcere despre eveniment. Hemoragia discursului apare din imposibilitatea de a satura tăcerea. Comunicarea care îşi ţese la nesfârşit firele în ochiurile tramei sociale este fără lacună, se oferă până la saturaţie şi nu ştie să tacă pentru a se face auzită; îi lipseşte tăcerea care i-ar da greutate, şi forţă. Iar paradoxul acestei curgeri neîntrerupte constă în faptul că ea vede în tăcere duşmanul ei declarat: nici un spaţiu alb la televiziune ori la radio, de exemplu; a păstra fraudulos un moment de tăcere e cu neputinţă, un flux continuu de cuvinte ori de muzică domină tot timpul, ca pentru a conjura ameninţarea de a fi în cele din urmă auzit.

Această vorbire nesfârşită rămâne fără replică. Ea nu este de ordinul conversaţiei, mai degrabă ocupă terenul fără să-i pese de răspunsuri. Desigur, ea nu-i neapărat nici monolog, însă uneori tinde să devină o formă de autism flecar. Lucien Sfez avansează, pentru a o caracteriza, noţiunea de *tautism*, subliniind dimensiunea tautologică (confuzia dintre faptul real şi reprezentarea acestuia) şi închisă a discursului (Sfez, 1982). Protagoniştii ei sunt anonimi şi interschim-

babili, chiar dacă uneori mai este încă posibil să li de atribuie în m provizoriu o identitate. Pur şi simplu, vorba se face auzită, însă lipseşte substanţa lumii atât la emitere cât şi la receptare; ea n cunoaşte deci nici reciprocitatea şi nici tăcerea care alimentează ori conversaţie: vorbire fără prezenţă şi deci fără preocupare faţă de voc care răspunde ori atenţia care pândeşte mesajul.

Elogiul cuvântului

Dacă modernitatea pune stavilă tăcerii, totuşi să nu uităm nici odată că orice intenţie dictatorială începe prin a ucide cuvântul Ambele îşi trag obârşia dintr-o reducţie a caracterului de cetăţenie deplină. Dar nu poate fi vorba de a da câştig de cauză uneia sau alteia Efectele nu sunt aceleaşi. Vacarmul nu este la fel de virulent ca un cuţit pus la beregată. Dacă tăcerea este adesea bogată în sensuri când este expresia voinţei personale înscrisă în evoluţia unei conversaţii, ea întruchipează încremenirea sensului şi dizlocă legătura socială când este impusă prin violenţă. Dictatura striveşte cuvântul la sursă, modernitatea îl determină să prolifereze în indiferenţă după ce l-a golit de sens. Luptăm în permanenţă împotriva veleităţilor mereu renăscânde ale celei dintâi, suntem în schimb cufundaţi în ambianţa celei din urmă. Singura ieşire, desigur elementară – în sensul de fondatoare –, constă în buna rânduire între tăcere şi cuvânt, un fel de etică a conversaţiei care presupune că orice enunţ implică un răspuns, orice afirmaţie, o cântărire a pertinenţei sale, orice dialog, o deliberare reciprocă. Restaurarea sensului atrage după sine în mod necesar pe cea a cuvântului care, la rândul său, atrage după sine restaurarea tăcerii. Dacă în comunicarea modernă preaplinul discursului conferă tăcerii o atracţie crescândă, aceasta, atât de redutabilă în alte contexte, este mortiferă în faţa violenţei ori a dictaturii. Ea devine în acest caz o figură a complicităţii sau a neputinţei. Altfel spus, semnificaţia cuvântului ori a tăcerii nu poate fi percepută decât în funcţie de contextul care îi determină participarea.

Cuvântul este singurul antidot pentru formele multiple de totalitarism care caută să reducă la tăcere societatea pentru a-şi aşterne mantia de plumb peste circulaţia colectivă a sensului, neutralizând orice gândire. Deliberarea în comun întreţine vitalitatea legăturii sociale şi înlătură constrângerile ori aspectele mortifere ale tăcerii. A nu vorbi ar însemna să consimţi, să te reduci pe tine însuţi la mutism. A rupe tăcerea printr-un enunţ ori a îngrădi cuvântul impunând-o sunt acte care au acelaşi efect: se ajunge la discreditarea sensului prin proliferare ori căluş. Nu există vorbă fără tăcere, însă aceasta din urmă nu este acceptată de ideologia modernă a comunicării. Fiecare cuvânt enunţat are partea lui de zgomot şi partea lui de tăcere şi, în funcţie de circumstanţe, răzbate cu mai multă sau mai puţină forţă, în funcţie de felul în care unul sau alta sunt dozate. Sensul poate fi înăbuşit de zgomot şi pus în valoare de tăcere, dar şi reciproca este valabilă, căci semnificaţia unui cuvânt nu este niciodată absolută, ci în funcţie de modul în care ea îl impresionează pe auditor.

Nu există cuvânt fără tăcere

A gândi lumea înseamnă a o face inteligibilă graţie unei activităţi simbolice care-şi află terenul de elecţiune în folosirea apropriată a limbii. Lumea se dezvăluie prin limbajul care o numeşte. Gândirea este un material pentru vorbire, iar rostul ei este să dea seamă de evenimentele care trasează fără întrerupere firul existenţei ori al lucrurilor în care aceasta se urzeşte. Ea este de negândit în afara limbajului, sau cel puţin inaccesibilă: ar rămâne închisă, pecetluită în individul care nu dispune de mijloace nici pentru a o formula şi nici pentru a o transmite celorlalţi. Gândirea împrumută dintr-un fond inepuizabil de imagini, ea depăşeşte desigur cadrele limbajului, însă pentru a se spune pe sine trebuie să facă apel la acesta. Cuvintele conturează semnificaţia lumii, sunt o grilă care permite ca aceasta să fie înţeleasă, însuşită, o unealtă pentru a o face comunicabilă chiar dacă influenţa lor este limitată iar uneori stângace, căci lumea este mereu în avans şi refuză prin complexitate şi prin clar-obscur orice încercare de a se lăsa

cuprinsă în vreo semnificație univocă. Însă a face din limbaj sau activitatea simbolică în general conținutul gândirii și modul său comunicare nu înseamnă să le opui tăcerii, așa cum vidul deosebește de plin. „Nu înseamnă nici măcar a urmări acea himer unei gândiri pure fără limbaj", scrie Joseph Rassam (1988, 2 Tăcerea și vorbirea nu sunt anonime, ambele sunt active și însemn iar discursul nu poate să existe fără legătura lor reciprocă. Tăcerea este un rest, o zgură numai bună de aruncat, un vid care trebu umplut, chiar dacă grija de prea-plin a modernității se străduiește fă întrerupere să o nimicească pentru a induce o permanență sonoră. L fel ca mimica sau gestul, ea nu întrupează o pasivitate bruscă a limb ci o inscripție activă a folosirii ei. Ea ține de comunicare în aceeaș măsură ca limbajul și manifestările corpului care o însoțesc. Cuvânt se lipsește chiar mai greu de tăcere decât invers.

Dacă limbajul și tăcerea se conjugă cu realizarea vorbirii, s poate spune de asemenea că orice enunț ia naștere din tăcerea inte rioară a individului mereu în dialog cu el însuși. Într-adevăr, orice ac de vorbire este precedat de o voce tăcută, de un vis cu ochii deschiș plin de imagini și de gânduri difuze care acționează mereu asupra ființei, chiar și atunci când visul nocturn îi tulbură coordonatele; amestec de fantasme și de gânduri limpezi, de amintiri ori dorințe, această voce se află la hotarele limbajului și în același timp îl hrănește ca un sol fertil. Orice vorbire își trage seva din acest loc fără spațiu și timp care este numit, în lipsă de altceva, interioritatea individului. Această lume haotică și silențioasă care nu tace niciodată, doldora de imagini, de dorințe, de spaime ori de emoții minuscule sau năpăditoare, pregătește o formulare uneori surprinzătoare pentru cel care o emite. Dacă gândirea nu există fără limbaj, ea nu ar putea economisi tăcerea care îl anunță. „Ceea ce ne face să credem într-o gândire care ar exista pentru sine înaintea expresiei, scrie Merleau-Ponty, sunt gândurile deja constituite și gata exprimate pe care le putem evoca în liniște și prin care ne dăm iluzia unei vieți interioare. Dar în realitate această pretinsă tăcere freamătă de vorbe, această viață interioară este un limbaj interior" (Merleau-Ponty, 1945, 213).

Dacă posibilitatea limbajului caracterizează condiția umană și întemeiază legătura socială, tăcerea în schimb preexistă și dăinuie în noianul conversațiilor care se confruntă ineluctabil la început și la sfârșit cu necesitatea de a tăcea. Vorba este un fir subțire care vibrează

pe imensitatea tăcerii. Cuvintele își au rădăcinile înfipte în acest sol, rizomul lor se hrănește cu acest humus, din a căror bogăție de sens își extrag ființa printr-o opțiune de limbaj care ar fi putut fi diferită. Iar uneori vorba spusă fără rost, inutilă, se autodizolvă în propria-i neînsemnătate; ea răsună atunci ca o modalitate de a evita tăcerea, ca o contrariere a regulilor pe care aceasta le impune, însă tocmai acest fapt îi dă preț limbajului. Tăcerea interoghează limitele oricărui cuvânt, ea reamintește că sensul este cuprins între hotare strâmte în comparație cu o lume inepuizabilă, că rămâne mereu în urmă față de complexitatea lucrurilor. În ciuda nerăbdării de a înțelege, de a nu lăsa nimic deoparte, la sfârșit omul se lovește mereu de tăcere. Într-o conversație, tăcerea este împlinirea cuvântului: când acesta din urmă iese de pe buzele locutorului și se pierde în actul enunțării, el se transformă datorită atenției cu care este ascultat într-o semnificație anume pentru partener; acesta și-o însușește iar din ecoul ei ia naștere propriul său cuvânt. Când conversația ia sfârșit și cei doi se despart, tăcerea care se așterne este impregnată de reveria interioară, de ecoul vorbelor schimbate.

Parcurs

În primul capitol vom examina statutul tăcerii în cadrul conversației. Vorbele schimbate sunt alcătuite din pauze, din întreruperi care intră în carnea cuvintelor rostite și care dau posibilitatea destinatarului să le înțeleagă. O conversație înseamnă să cutreieri împreună pe drumul limbajului; ea nu se poate concepe fără tăcerea care o întovărășește și care îi ferește pe protagoniști de valul necontrolat de cuvinte sub care s-ar putea îneca. Uzanțele sociale și culturale stabilesc între vorbit și tăcere o alternanță care variază de la o situație la alta. Neînțelegerile apar în momentul în care timpii de pauză și ritmurile conversației diferă la indivizii aflați în contact direct. Aceștia se judecă atunci unul pe altul fără menajamente, unul evocând „lentoarea" interlocutorului, în vreme ce al doilea denunță „debitul" celui dintâi, care aproape că elimină orice pauză. De fapt, fiecare

locutor, iar dincolo de aceasta fiecare grup social, fiecare cultură conferă pauzei şi tăcerii în conversaţie un statut special. În societăţile noastre, atunci când tăcerea se aşterne într-un grup sau între două persoane, intervine stânjeneala. „Trece un înger", se spune pentru a sublinia jena şi a o depăşi printr-o glumă care îngăduie reluarea discuţiei. Însă alte societăţi nu acordă un rol atât de însemnat cuvântului rostit, relaţia de reciprocitate fiind suficientă pentru a permite întrebuinţarea moderată a limbajului. Din statutul social al vorbirii şi al tăcerii provine figura „tăcutului" şi cea a „vorbăreţului", transgresare minimală ori maximală a unui regim comun al limbajului (capitolul 1).

Rolul pe care îl are tăcerea în conversaţie ridică problema diferitelor ei semnificaţii în relaţia cu ceilalţi. Apar astfel figurile politice ale tăcerii, care sunt numeroase şi cărora doar contextul enunţării le dă sens, căci tăcerea în sine nu înseamnă nimic, ambiguitatea o transformă într-o unealtă multifuncţională în viaţa de zi cu zi: control al interacţiunii printr-o iscusită mânuire a vorbei care pândeşte cu bună ştiinţă momentul prielnic pentru a trezi neliniştea; instrument redutabil al puterii pentru cel care ştie să se folosească de ea; autocontrol spre a nu-şi trăda intenţiile, a-şi înăbuşi emoţia care dă năvală, a-şi acorda timp de gândire. Tăcerea devine o formă de împotrivire atunci când cineva tace în mod deliberat pentru a exprima un refuz, o rezistenţă faţă de cineva ori faţă de o situaţie. Însă posibilitatea de a tăcea este pierdută atunci când o societate este înrobită şi redusă la tăcere: supravegherea populaţiei, detenţia, exilul, punerea sub carantină sunt mijloace care condamnă cuvântul la neînsemnătate, la însingurare. Tăcerea se referă de asemenea la consimţământ, la înţelegerea secretă a amanţilor ori a prietenilor care nu se tem să tacă împreună. Ei n-au deloc nevoie să umple timpul cu vorbe, le este de ajuns să-şi fie alături. Tăcerea este de asemenea comunicare, mai ales dacă este complice. Ea vădeşte bineînţeles şi indiferenţă faţă de celălalt, o negare a vorbelor sale care nu-şi ia nici măcar precauţii de ordin moral. Cât despre mutism, acesta este un mod ofensiv de a tăcea; el exprimă refuzul de a accepta schimbul, suferinţa de a nu-şi găsi prin el un rost: mutism electiv al copiilor proveniţi din părinţi emigraţi ori al autistului, sau şi mai bine al persoanei traumatizate care refuză cuvântul ce riscă să poarte cu sine memoria evenimentului. În fine, caracterul indicibil al *shoah*, sfâşierea între necesitatea de a spune şi neputinţa de a găsi cuvintele care să o facă, disoluţia limbajului în oroare şi totuşi imposibilitatea de a tăcea (capitolul 2).

O altă formă politică de tăcere constă în faptul că, dacă este bine ca anumite lucruri să fie spuse, în cazul altora este mai puţin bine sau chiar deloc, în funcţie de situaţie şi de protagonişti. Legătura socială trebuie să-şi ia măsuri de precauţie prin practicarea unui discurs fără repere clare. Secretul, de exemplu, este o disciplină de limbaj care se exercită în favoarea ori în detrimentul acelora care îi ignoră existenţa. El apără sau aduce prejudicii, iar uneori distruge. Secretul înseamnă putere în mâinile anumitor indivizi. Fiecare om are partea lui de umbră. Tratamentul în psihanaliză permite pacientului să înainteze pe un drum ferit de primejdii, departe de regulile conversaţiei şi de alternanţa replicilor. Cel mai adesea analistul tace, aflându-se în postura celui care ascultă, în vreme ce pacientul se luptă cu dificultăţile propriului său discurs. Tăcerea este piatra unghiulară a tratamentului, care se sprijină nu pe mutismul analistului, ci pe caracterul reţinut al unui cuvânt care capătă relief atunci când este enunţat şi care îl autorizează pe pacient să spună totul despre sine fără oprelişte (capitolul 3).

Tăcerea este un sentiment, o modalitate a sensului, iar nu o măsură a sonorităţii ambiante. Ea face referinţă la atitudinea omului faţă de mediul social înconjurător. Imaginarele sociale sunt ambivalente în ceea ce o priveşte. Faţă de tăcere, unii încearcă un sentiment de reculegere, de fericire calmă, în vreme ce alţii se sperie de ea şi caută prin zgomot sau prin vorbă să se apere de frică. În acest sens, iar Otto (1969) citează chiar acest exemplu, ea ţine de dialectica sacrului. Amestec confuz de angoasă şi de atracţie, de groază şi de jubilare, de primejdie şi de adăpost, destinată în funcţie de împrejurări să calmeze ori să neliniştească, tăcerea este un cadru mereu schimbător chiar dacă este privit din aceeaşi perspectivă. Zgomotul este adesea o măsură de protecţie, lucru dovedit de muzica de ambianţă care este difuzată în majoritatea spaţiilor publice. Însă zgomotul este din ce în ce mai des perceput ca o încălcare a dreptului fiecăruia de a beneficia de un confort acustic adecvat, el este înţeles ca un element supărător. Tăcerea se transformă astfel într-o valoare comercială, fiind întâlnită tot mai rar devine o exigenţă, un motiv de luptă socială ori de marketing (capitolul 4).

Cele mai multe religii întreţin o relaţie privilegiată cu tăcerea. Dumnezeu nu încape în limitele înguste ale limbajului: credinciosul nu

reuşeşte să-l numească sau să-l descrie şi se refugiază adesea înt- dialog silenţios, care se poartă în interior. Misticul împinge pân ultima limită setea de a spune care se loveşte, pentru a traduce prop experienţă a divinului, de lipsa de însemnătate a cuvintelor; misti pluteşte în inefabil. Însă figurile religioase ale tăcerii sunt numero ele sunt legate de relaţia cu Dumnezeu, de rugăciune, de cult, transmitere, de disciplină, de sobrietatea rostirii etc. (capitolul 5).

De asemenea, există o strânsă complicitate între tăcere şi moar Durerea, drumul spre moarte, moartea însăşi, confruntarea cu tru neînsufleţit, adesea riturile funerare şi doliul impun suspenda cuvântului. La fel, maladia gravă, seropozitivitatea, sida îi obligă cei atinşi de asemenea boli să asume interiorizând prezenţa discret dureroasă a tăcerii (capitolul 6).

1. Tăcerea în conversaţie

„În sfârşit, trebuie să examinăm cuvântul înainte ca el să fie rostit, fondul de tăcere care-l cuprinde necontenit fără de care el nu poate spune nimic, sau mai bine zis trebuie să desluşim firele de tăcere din ţesătura cuvântului."

M. Merleau-Ponty, *Semne*

Cuvintele şi urzeala lor de tăcere

Dacă prezenţa umană se manifestă în primul rând prin rostire, în mod inevitabil ea se afirmă şi prin tăcere. Raportarea la lume nu se realizează numai prin continuitatea de limbaj, ci şi în clipele de suspendare, de contemplare, de reculegere, adică în numeroasele momente în care omul tace. În limba latină se face deosebirea între două forme de tăcere: *tacere* este un verb activ al cărui subiect este o persoană şi care indică încetarea sau absenţa vorbirii cu referire la un om. *Silere* este un verb intranzitiv care se aplică nu numai la om, ci şi la natură, la obiecte şi animale; el desemnează mai curând liniştea, o tonalitate calmă a prezenţei neîntreruptă de nici un zgomot[1]. În limba greacă se face de asemenea distincţia între

[1] A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1951, p. 1103.

siôpân (a tăcea) şi *sigân* (a fi cuprins de tăcere). A rămâne tăcut când mergi pe trotuar, când contempli o privelişte ori când te odihneşti nu implică neapărat o semnificaţie referitoare la ceilalţi. În principiu, nimeni nu se simte afectat de o rezervă care pare determinată de împrejurări şi pe care de obicei toată lumea o acceptă. *Silere* trimite mai curând la singurătatea individului ori la apartenenţa sa la un grup în care faptul de a fi prezent nu prea are urmări. Nimănui nu-i pasă de tăcerea sa. În schimb, ea este un fel de refugiu în afara limbajului, o voinţă de a nu-şi mai spune cuvântul şi de a da de înţeles celuilalt acest lucru. *Tacere* intervine în cadrul unui schimb, utilizarea lui presupune că unul din protagonişti păstrează tăcerea şi că astfel proiectează o semnificaţie directă, susceptibilă de a trezi o reacţie din partea celorlalţi.

Silere şi *tacere* alternează şi participă la jocul sensului în mişcările necontenite ale conversaţiei; aceste verbe se conjugă la un al treilea aspect, mai tehnic, care trimite la necesitatea pauzelor, pentru ca limba să nu se sufoce în prea-plinul cuvintelor. Cuvântul şi tăcerea îşi dau mâna pentru a contribui la realizarea schimbului. Chiar dacă tace, omul tot comunică. Tăcerea nu este niciodată vidul ci suflul dintre cuvinte, o scurtă repliere care autorizează circulaţia sensului, schimbul de priviri, de emoţii, cântărirea grăbită a vorbelor care stau pe limbă sau ecoul receptării lor, tactul care permite întorsătura de frază printr-o uşoară inflexiune a vocii imediat exploatată de cel care aşteaptă momentul prielnic. „Ţesutul interstiţial este acela care, scrie J. de Bourbon-Busset, pune în relief semnele înşirate de-a lungul făgaşului temporal, semne care, la rândul lor, pun în valoare calitatea şi puritatea tăcerii" (Bourbon-Busset, 1984, 13). Fiecare cuvânt răscoleşte tăcerea în felul său propriu şi dă un impuls adecvat schimbului. De asemenea, tăcerea stârneşte vorba imprimându-i o perspectivă specifică; una nu se poate lipsi de cealaltă fără a se rătăci, fără a prejudicia supleţea limbajului.

În orice conversaţie tăcerea se împleteşte cu cuvintele, pauza cu vorba, creând respiraţia schimbului, acel du-te-vino pe firul sensului între gândirea difuză şi cuvântul rostit. Vorbele şi stilul

discursului utilizat nu alcătuiesc esenţialul conversaţiei; ritmul schimbului, vocea, privirile, gesturile, distanţa păstrată faţă de celălalt contribuie şi ele la circulaţia sensului. Nici un om nu este efectiv reductibil doar la discursul său, conţinutul vorbirii nu este decât una din dimesiunile procesului de comunicare, iar acesta nu-l poate absorbi cu totul; pauzele, modul de a spune ori de a nu spune, tăcerile au şi ele un rol decisiv. Vocea se mai opreşte din când în când ca să-şi recapete suflul, îi lasă celuilalt timp pentru replică. Scurtele tăceri cu care este presărată o discuţie dau posibilitatea unui moment de reflecţie înainte ca raţionamentul să-şi urmeze cursul, verifică acordul interlocutorului asupra unui cuvânt susceptibil de a provoca o divergenţă de opinie ori facilitează un moment de reverie. Echivalente orale ale punctuaţiei care permite ca un text să poată fi citit, ele pun în evidenţă cuvintele sau frazele şi îi oferă celuilalt posibilitatea de înţelegere optimă. Ele determină ponderea celor mai potriviţi termeni pentru a transmite o idee şi cadrul de desfăşurare a succesiunilor de replici. Când vocea scade în intensitate iar vorbitorul se pregăteşte să tacă sau numai să respire, interlocutorul ştie că i-a venit rândul să ia cuvântul, să-şi expună argumentele ori propriile digresiuni. Departe de a le răzleţi, firul roşu al tăcerii permite asocierea vorbelor şi facilitează înţelegerea lor, precum şi fluiditatea conversaţiei. El deschide un spaţiu de libertate în sânul dialogului, lăsând la latitudinea fiecărui locutor grija de a se angaja, de a schimba cursul conversaţiei, de a o relansa ori de a-i pune capăt. Tăcerea este un modulator al comunicării, un dispozitiv de echilibrare ale cărui mişcări autorizează trecerea liniştită a cuvântului de la un individ la altul când acordul asupra semnificaţiei este împărtăşit. De fapt, claritatea semantică a limbajului se întemeiază pe îmbinarea coerentă a vocii cu tăcerea în funcţie de orientările unui regim cultural al cuvântului propriu unui grup social dat.

În absenţa tăcerii, comunicarea este de negândit; ea s-ar încâlci într-un flux continuu de cuvinte care ar condamna vorbirea la neputinţă începând cu momentul emiterii. În pauzele discursului se produce legătura dintre elaborarea mesajului de către cel care

vorbeşte şi receptarea lui de către cei cu care se află în dialog. Cercetările întreprinse asupra economiei conversaţionale au stabilit existenţa unor diferenţe între mai multe forme de pauză: tăcerea „rapidă" înscrisă în orizontalitatea limbajului, inferioară unui timp de două secunde, însă frecventă, traduce ezitarea în a alege cuvintele sau structura gramaticală a frazei. În principiu, urmarea enunţului o suprimă imediat, astfel încât trece aproape neobservată – doar dacă nu există vreun defect de elocuţie, ori dacă partenerul nu vorbeşte într-o limbă străină. Ea are o însemnătate redusă în cursul conversaţiei, cu excepţia cazului în care produce o anumită stânjeneală, afectând confortul receptării mesajului. Tăcerea „lentă" este purtătoarea unei alte semnificaţii: este mai curând marca unei scandări a tonalităţii schimbului între indivizi la nivelul conţinutului. Ea este prezentă atunci când apar ezitări în ceea ce priveşte exprimarea, în căutarea argumentelor ori a raţionamentelor, mobilizează amintirile şi îşi pune însemnul asupra afectivităţii manifestate de diferiţii protagonişti (Bruneau, 1973, 23 sq.).

Uzanţe culturale ale tăcerii

Limbajul nu există fără scurtele tăceri care îl fac inteligibil. Acestea presupun o competenţă în folosirea lui sau în ceea ce priveşte momentele de ruptură, altminteri există riscul apariţiei unor situaţii incomode[2]. Ele trebuie să fie în concordanţă cu ritmul

[2] În schimb, o situaţie de urgenţă nu prea lasă loc pentru tăcere: fiecare cuvânt răsună ca un imperativ. Ordinele trebuie să fie executate fără întârziere, astfel încât coordonarea mişcărilor să se efectueze fără complicaţii. De asemenea, în cazul unui conflict, ocuparea terenului mental al celuilalt presupune că el nu poate să ia cuvântul şi nici să pună la îndoială ceea ce se spune. Fiecare suspendare a cuvântului cuprinde întreaga greutate a replicii usturătoare care deja îşi croieşte drum.

interlocutorilor, cu modul lor de a lua cuvântul ori de a lua decizii, căci orice disparitate provoacă un disconfort mai mult sau mai puţin sensibil. Uneori devine agasant acela care „nu se grăbeşte", dă dovadă de o încetineală „exasperantă", impune tăceri care pun la încercare răbdarea celui ce este obişnuit cu un ritm mai susţinut, plictisindu-l la culme. Sau dimpotrivă, devine enervant cel al cărui debit prea rapid exclude orice pauză, ori a cărui receptare prea opacă împiedică atenţia prelungită. David Lepoutre, în studiul său despre tinerii din periferia nordică a Parisului, subliniază binecunoscuta viteză de elocuţie a anumitor adolescenţi. Conversaţiile se desfăşoară cu un debit care îl exclud ori îl expun glumelor usturătoare pe acela care vorbeşte lent, ezită ori îşi găseşte greu cuvintele. Tăcerea nu poate fi mai lungă decât timpul necesar pentru a respira. Într-o zi, D. Lepoutre se întâlneşte cu un tânăr în holul de la intrarea în imobilul în care locuia, însă nici unul din ei nu găseşte prilejul de a continua să comunice. Samir îşi manifestă fără întârziere neliniştea şi într-un târziu izbucneşte: „După câteva clipe lungi, în faţa tăcerii mele persistente, îmi dădu în cele din urmă, nu fără un pic de ironie, acest ordin brutal şi eliberator: «Vorbeşte!»" (Lepoutre, 1997, 132). Impactul unui schimb, aşa cum este el resimţit de actori, independent de conţinut, depinde în mare măsură de ritm, de alternanţa, de care fiecare simte nevoia, dintre timpul vorbirii şi cel al tăcerii.

Tăcerea intermitentă, indispensabilă în acelaşi timp clarităţii elocuţiei şi perceperii discursului nu corespunde aceluiaşi statut cultural la diferite grupuri. Uzanţele se deosebesc şi dau loc câteodată unor neînţelegeri sau interpretări divergente. În aceste cazuri, ceea ce provoacă jena reciprocă este nu atât conţinutul vorbirii, cât repartiţia şi durata tăcerii. Practicile diferite ale limbii în timpul interacţiunii, pauzele mai mult sau mai puţin lungi dau naştere judecăţilor de valoare emise de cei care manifestă alte ritmuri sau care se preocupă să menţină un nivel minim suficient în fluxul vorbirii. Indienii athabaskan, de exemplu, sunt percepuţi de vecinii lor americani ca fiind „pasivi, posomorâţi, închişi în sine, fără chef de vorbă, leneşi, înapoiaţi, distructivi, ostili, necooperanţi, antiso-

ciali şi stupizi" (Scollon, 1985, 24). Aceste atribute negative fac trimitere în pricipal la diferenţe de atitudine în cursul conversaţiei. Sobrietatea indianului, pauzele sale lungi, luările sale de cuvânt care nu suplinesc imediat tăcerea interlocutorului îl dezarmează pe cel care nu este tocmai obişnuit cu acest mod de a discuta şi îl încurajează să proiecteze stereotipuri negative la adresa lui fără să se gândească nici o clipă că lui însuşi i s-ar putea atribui stereotipuri opuse: că ar fi, spre exemplu, guraliv, inoportun, superficial, nervos, agresiv etc. Distanţa dintre timpii de pauză şi luările de cuvânt îi expun pe interlocutori riscului de a fi categorisiţi drept volubili ori taciturni, după caz. Basso semnalează faptul că indienii apaşi aplică albilor calificativele de sânge fierbinte, flecari şi altele pe care ei le consideră negative (Basso, 1979). Cei care vorbesc repede sau lent se bănuiesc reciproc de intenţii rele. Unii socotesc că tovarăşii lor sunt închişi în sine şi prea puţin cooperanţi, alţii îi percep ca dominatori şi îşi dau silinţa să găsească ocazia de a se exprima (Tannen, 1985, 108). Indienii navajos fac pauze lungi când stau de vorbă. Într-un grup, când li se pune o întrebare, adesea dau răspunsul cei care nu sunt navajos, derutaţi fiind de o aşteptare care a depăşit pragul de toleranţă (Saville-Troike, 1985, 13). Potrivit lui R. Carroll, americanii din clasa de mijloc se plâng adesea că francezii îi întrerup mereu şi că nu respectă pauzele. Acest comportament este totuşi un element ritualizat în discuţiile purtate între francezi, principiul constând în a nu tăia vorba unui interlocutor în mijlocul unui cuvânt sau al unei fraze, ci de a profita de o uşoară inflexiune a vocii acestuia pentru a lua cuvântul. Nefiind obişnuit cu acest ritm şi cu aceste maniere, americanul întâmpină dificultăţi când trebuie să termine ce are de spus; el se simte frustrat şi îl socoteşte superficial pe interlocutorul care îi pune întrebări fără a se sinchisi de răspunsuri (Carroll, 1987, 62).

Într-un cadru social dat, fiecare membru al unei interacţiuni beneficiază de un „statut de participare" (Goffman, 1991, 223 sq.) legat de vârstă, sex, poziţie socială, familială etc. El are căderea de a contribui într-o anumită măsură la schimbul conversaţional, în funcţie de nivelul activităţii sau de gradul de familiaritate, dar şi de

drepturile şi îndatoririle inerente unei anumite marje de tăcere. Celălalt este abordat începând cu această apreciere care defineşte drepturile şi îndatoririle sale implicite în desfăşurarea întâlnirii. Statutul de participare determină distribuirea preferinţelor şi excluderilor în alegerea partenerilor, stabileşte ierarhia de control al discuţiei evidenţiind priorităţile în luarea cuvântului, orientează temele ce vor fi abordate şi pe cele ce trebuie evitate, şi dă posibilitatea de a face presupuneri în legătură cu durata probabilă a interacţiunii. De aici decurg timpii de tăcere liciţi, care nu incomodează pe nimeni şi cei care, dimpotrivă, stârnesc confuzie sau nelinişte. În funcţie de interlocutorii aflaţi faţă-n faţă şi de cadrul lor de întâlnire, orice situaţie comportă dozarea subtilă a cuvintelor şi a tăcerilor. O infracţiune asupra regulilor implicite ale conversaţiei într-un context dat generează jenă cel puţin unuia dintre participanţi şi impune căutarea unei soluţii.

La nivelul unui singur grup social, decalajele induse de diferitele uzanţe individuale ale timpului de pauză sau ale succesiunii la cuvânt declanşează aprecieri pozitive ori negative în funcţie de gradul de conformitate cu propriile deprinderi. O anchetă efectuată asupra unui grup de femei omogen din punct de vedere cultural, într-un colegiu din Maryland, a pus în evidenţă faptul că femeile care fac pauze scurte sunt percepute favorabil de către partenerii lor care le consideră cooperante, simpatice, atente faţă de ceilalţi, cordiale, sociabile etc. Dimpotrivă, cele care fac pauze mai lungi sunt percepute ca rezervate, detaşate, taciturne, sobre, timide, rigide, frustrate etc. (Feldstein, Alberti, BenDebba, 1979). În acelaşi regim al cuvântului, în cazul conversaţiei uzuale, ciudăţeniile personale intră în joc şi determină judecăţi mai mult sau mai puţin favorabile potrivit cu sensibilităţile pe cale să se confrunte. În clasele de mijloc din societatea americană de pe coasta de Est, vorbitul este de preferat tăcerii, iar dacă se vorbeşte trebuie evitată exprimarea prea lentă ori recursul frecvent la pauză. Judecăţile despre celălalt îi transformă pe cei care le emit în indivizi care, fără ştirea lor, dau glas unor valori culturale implicite ce legitimează cuvântul sau tăcerea, necesara sobrietate a vorbelor

sau, dimpotrivă, bucuria unei conversații pe care nimic nu o poate întrerupe. Nu există nici o regulă universală care să controleze manifestările discursului ori ale tăcerii în cadrul conversațiilor; neînțelegerea sau proiecțiile negative asupra celuilalt se produc frecvent atunci când actorii, tributari unor regimuri diferite de vorbire, consideră fiecare în parte modul său de a vorbi drept singurul normal. Aceste reguli de utilizare a îngemănării dezordonate a cuvântului cu tăcerea țin de procesul educațional și de ritmul personal care elimină arbitrariul și se dă drept „natural", alimentând suspiciunea față de cei care nu respectă propria sa evidență. Arta cotidiană a conversației, orientată de scheme culturale pe care actorii le redefinesc în orice clipă, nu înseamnă numai a vorbi cu meșteșug, ci mai ales a tăcea la momentul potrivit, a lăsa să se aștearnă în miezul dialogului o liniște de calitate care să acorde răgazul necesar, pentru a vorbi, repartizării timpilor de discurs reciproc. Locutorii profită de aceste intervale pentru a-și găsi rostul, pentru a aprecia nivelul de angajare pe care-l implică discuția, pentru a hotărî ce atitudine trebuie adoptată. Nu există discurs fără pauze, care să nu presupună alternanța la cuvânt; nu există cuvânt fără un revers de tăcere. A ști în ce moment trebuie să taci sau să vorbești depinde de „competența de comunicare" (Hymes, 1974) a actorilor, de măsura în care aceștia cunosc uzanțele și pot interpreta circumstanțele conversației. „Orice limbă are propriul ei mutism", scrie E. Canetti (1978, 34).

Sexul tăcerii

Hotarul sexului indică îngrădirea culturală într-un anumit stil de comunicare căruia este greu să i te sustragi. În funcție de societate și potrivit statutului său, femeia nu dispune de aceeași libertate în a lua cuvântul ca și bărbatul; adesea, ea este pusă în poziție

de inferioritate. Încă din Noul Testament i se spune, prin gura sfântului Pavel, să tacă: „Femeia să ia parte la învățătură în tăcere, cu supunere desăvârșită. Eu nu dau voie femeii să facă pe învățătorul, nici să comande bărbatului, ci să stea în tăcere" (Timotei, 2, 11-12). În societățile noastre, cuvântul femeii pare să-l completeze pe cel al bărbatului, fiind subordonat unei prime enunțări. Ea nu dispune în fapt de un statut de egalitate. Fără să-și dea seama, bărbații au tendința de a juca un rol determinant în cursul conversației luând cuvântul cu mai multă ușurință, necedându-l întotdeauna de bunăvoie, întrerupând mai lesne pe o femeie care vorbește decât pe un bărbat. Doi cercetători americani (Zimmerman și West, 1975) au studiat câte zece conversații între femei, între bărbați și în cupluri. Înregistrările analizate au fost obținute cu ocazia discuțiilor purtate în locuri publice într-o comunitate universitară. Cei doi autori notează că bărbații sunt răspunzători pentru 98% din întreruperi și pentru totalitatea secvențelor de suprapunere a replicilor. În cuplurile de bărbați și în cuplurile de femei nu s-au produs decât 7 întreruperi. În cuplurile mixte, acestea au fost în număr de 48, practic toate fiind provocate de bărbați. Iar femeile nici n-au protestat, nici n-au încercat să ia cuvântul mai târziu: au acceptat pur și simplu situația (a se vedea de asemenea West, 1983). Experiențe asemănătoare efectuate asupra unor cupluri adult-copil ajung la rezultate apropiate, copilul având de suportat un tratament identic cu cel al femeii. Zimmerman și West trag de aici concluzia că disparitatea de condiție între bărbat și femeie este întreținută de o situație de inegalitate în privința cuvântului. M. Yaguello regăsește aceleași modalități inconștiente de funcționare în diferite cadre instituționale, cum ar fi clasele de liceu mixte sau adunările generale din mediul universitar între colegi de sex masculin și feminin (Yaguello, 1992, 49). În principiu, procedurile de interacțiune orală atribuie bărbatului mai multă libertate de acțiune, fără ca el să fie neapărat conștient de acest lucru. Femeia se simte mai puțin îndreptățită să vorbească, fiind mai des constrânsă la tăcere. În mod curios, de obicei ea este asociată cu flecăreala, cu vorba lipsită de

importanță, însă permisiunea de a vorbi îi este dată cu măsură, iar uneori de-a dreptul interzisă. „Voi învăța să tac, să observ, să fac aluzie, să fac semne, să interpretez și să aștept", scrie de exemplu E.G. Belotti (1983, 13). De unde replica Anniei Leclerc despre necesitatea de a inventa pentru femei „un verb care să nu fie opresiv. Un verb care nu ar tăia vorba, ci ar dezlega limbile" (Leclerc, 1974, 11).

Câteodată femeia este împovărată de tăcere, găsind că nu este legitim să vorbească despre ea. Universul celor nespuse și refulate îngreunează relațiile în interiorul anumitor cupluri, răsfrângându-se uneori asupra copilului. Neînțelegere adesea dureroasă pentru bărbatul care a adoptat o atitudine și eșuează în încercarea de a modifica relațiile la crearea cărora a contribuit, în vreme ce femeia a renunțat să mai schimbe lucrurile. Belotti ia drept exemplu povestea unui bărbat care îndură anevoie lipsa de comunicare cu partenera și cu fiica sa; acestea nu i se adresează niciodată iar el nu știe cum să reia comunicarea întreruptă de-a lungul timpului fără să-și dea seama. Într-o zi, întorcându-se acasă mai devreme ca de obicei, aude râsete în apartament, o convorbire lungă, purtată cu bucurie, între soție și fiică. Când își dau seama de prezența lui, cele două încetează brusc să mai vorbească. Soția, jenată, își cere scuze că a făcut atâta zgomot, neștiind că era de față. Bărbatul descoperă cu spaimă că orice complicitate cu vreuna din ele îi este interzisă. Le credea tăcute, lipsite de personalitate. El descoperă că ambele îl exclud dintr-un univers pe care ar vrea din toată inima să-l împărtășească cu ele, însă pentru a reuși acest lucru ar trebui să-și retrăiască viața și legătura cu propria soție. Își amintește că la începutul căsniciei soția sa îi adresa cuvinte și schița gesturi de tandrețe la care el nu avea curajul să răspundă. „Manifestările de tandrețe m-au terorizat întotdeauna, mă aduceau într-o stare de panică, le respingeam mereu ca și cum m-ar fi pus în pericol; nici nu știam prea bine în ce ar fi constat acest pericol, nu mi-am dat seama niciodată. Poate că dacă ea ar fi insistat... Dar s-a blocat imediat" (Belotti, 1983, 38). Tăcerea se fixează astfel ca o suferință

nemărturisită a cuplului, născută dintr-o atitudine inițială de indiferență ori de agasare a bărbatului[3].

Belotti își mai amintește cu amărăciune de copilărie și de mama sa, zdrobită și frământată de tăcere. „Nu știa să-și ceară drepturile, se agita fără noimă ca atâtea alte femei în situația și la vârsta ei pentru a scăpa din această condiție de neputință și de suferință tipică femeilor, pe care propria ei mamă i-o transmisese și pe care ea o trăise confuz, cu sentimentul prejudiciilor și nedreptăților îndurate, însă fără a reuși să-și explice cauzele, dincolo de propria persoană. Iar acum, ea îmi lăsa moștenire această condiție, însă eu am refuzat-o în cele din urmă, refuzând tăcerea" (Belotti, 1983, 64-65). Refularea cuvântului înseamnă repliere asupra sinelui, tributul unei condiții inegale care se exprimă uneori în viața de cuplu. Tăcerea este în acest caz o suferință, căreia bărbatul nu-i scapă întotdeauna, neștiind cum să restabilească o relație care îi oferă imaginea propriei singurătăți. Tăcerea are un sex privilegiat, chiar dacă nimeni nu posedă privilegiul sau drama tăcerii. În mod tulburător, un număr important de referințe tradiționale insistă asupra limbuției femeilor, asupra lipsei de semnificație a ceea ce spun, asupra abuzului lor de limbaj. Chiar și atunci când nu spune nimic, tot pare să spună prea multe. Această postură paradoxală face ca limba să devină monopolul unui singur sex.

---

[3] Unul din personajele lui Dostoievski seamănă ca două picături de apă cu bărbatul întâlnit de Belotti. El se căsătorește cu o tânără pe care înțelege să o pună la locul ei (să o mențină la statutul ei de femeie). Adoptă o atitudine corespunzătoare, iar atunci când soția îl copleșește cu afecțiune seara, povestindu-i plină de însuflețire ce i s-a întâmplat peste zi ori ce-a visat, el „toarnă apă rece peste această înflăcărare" și răspunde prin tăcere („o tăcere binevoitoare, se-nțelege"). „Avu în două sau trei rânduri porniri pline de avânt față de mine, mi se aruncă în brațe, cuprinzându-mă după gât. Dar cum aceste avânturi erau maladive, isterice, în vreme ce eu aveam nevoie de o fericire temeinică și de respect, am întâmpinat aceste manifestări cu răceală. Și aveam dreptate, căci de fiecare dată a doua zi ne certam. La drept vorbind, nu erau certuri în toată regula, însă tăceam amândoi." Tăcerea se așterne cu încetul între ei, iar apoi urmează drama (F. Dostoievski, „Sfioasa", în *Visul unui om ridicol și alte nuvele*, Paris, 10/18, 1966, p. 100).

Pragul conversației

Începutul unei discuții implică ruperea tăcerii; el impune prin urmare uzanțe sociale dependente de situații și de indivizii aflați față în față. Se intră în subiect fără preambul atunci când indivizii se cunosc între ei ori atunci când ei au de rezolvat împreună o problemă care le este binecunoscută. În schimb, întâlnirile între persoane care nu se cunosc, reunite de circumstanțe mai mult sau mai puțin hotărâte din vreme, provoacă un scurt moment de tăcere al cărei scop este acomodarea reciprocă și căutarea unor termeni adecvați pentru a lansa conversația. De multe ori jena este imperceptibilă. Formulele stereotipe despre vreme, despre calitatea călătoriei, sau și mai simplu prezentarea reciprocă au ca efect intrarea în subiect și elimină dintr-o dată amenințarea tăcerii. Dimpotrivă, interacțiunea este mai greu de pornit atunci când un individ perceput ca normal de comunitatea socială se află pentru prima oară în situația de a se întâlni cu cineva de care se deosebește printr-un handicap fizic ori senzorial, printr-o desfigurare sau o particularitate izbitoare. Cel „normal" se oprește în drum pentru un moment, uimirea îl împiedică să vorbească. O tăcere scurtă de zăpăceală se manifestă uneori. Celălalt este obișnuit cu o libertate de acțiune restrânsă în fața acestor reacții frecvente. Pentru a risipi stânjeneala, este nevoit să ia măsuri de precauție pentru a nu-i incomoda pe cei care îi ies în drum. A se apropia lent, a da impresia de ezitare, a se uita la ceas, a contempla peisajul din jur sunt tot atâtea semne adresate interlocutorului pentru a marca apropierea, tot atâtea căi de acces care îi ocrotesc acestuia sentimentul de siguranță, îi dau timp pentru ca surpriza să treacă și să se poarte după aceea ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. O tăcere de ajustare este astfel subtil menită să măgulească susceptibilitatea celui „normal". Celălalt, obișnuit cu acest gen de situație, ia adesea inițiativa și rupe tăcerea printr-o glumă sau o formulă clasică de intrare în subiect, pentru „a sparge gheața".

Orice ruptură a cadrului firesc conduce astfel la o stopare provizorie a vorbirii, subliniind ezitarea, îndoiala, neliniștea, de către cel care îi observă regulile. Martorul unei declarații neașteptate ori nepotrivite este pe moment redus la tăcere, descumpănit în fața transgresării statutului de participare de către un interlocutor care îl obligă să afle motivul unui astfel de derapaj. Traiectoria de obicei lipsită de griji a interacțiunii este frântă atunci când unul dintre participanți schimbă cursul conversației; în acest caz, mirarea impune căutarea unor marcaje pentru a reintra pe făgașul normal fără a-și pierde prestigiul și, eventual, fără a-l expune pe autorul dezordinii. Un comportament straniu, un accident de circulație petrecut în apropiere, o altercație între doi automobiliști, un zgomot neobișnuit suspendă conversația, stârnesc o curiozitate la început mută, însă după aceea orientată către o atitudine adaptată și comentarii mai mult sau mai puțin generoase, în funcție de gravitatea împrejurărilor. Dacă scena este dramatică, șansele unor manifestări verbale sunt mai puțin numeroase, emoția îi obligă pe cei de față să se închidă în sine. Tăcerea exprimă caracterul excepțional al evenimentului, iar cuvintele nu-și mai au locul ori devin insuficiente. Orice formă de insolit care aduce cu sine amenințarea necunoscutului determină o interogativă bătaie în retragere, dând răgaz individului sau publicului implicat să adopte o atitudine potrivită.

Din semn de nedumerire, tăcerea se transformă uneori într-o formă obișnuită de întâmpinare a celuilalt, care nu deranjează pe nimeni. În anumite societăți există rânduiala tăcerii prealabile în chip de intrare în subiect înainte de a-l cunoaște mai bine pe străinul căruia i te adresezi. Privirile se întâlnesc, gesturi scurte de salut pot fi schimbate; împrejurările puteau permite începerea unui dialog, însă provizoriu contactul este fără urmări în lipsa unei cunoașteri mai profunde a celuilalt, cunoaștere care este singura ce poate autoriza încrederea necesară pentru a stabili o legătură socială. Tăcerea este în acest caz o formă de ritualizare a mirării; ea statornicește în mod instantaneu un spațiu de evaluare ce permite apropierea circumstanțelor la care merită meditat. Ea marchează o

poziție de așteptare și de observație, atunci când se manifestă o situație ambiguă în care rolurile stabilite prin tradiție se repartizează cu dificultate. Astfel, membrii unei comunități apașe din zona central-estică a Arizoniei păstrează o tăcere de acest gen la prima întâlnire cu un străin, fie el apaș ori nu, care nu este identificat din primul moment. Dacă acesta ia inițiativa prea repede și își abordează interlocutorul fără precauțiile de rigoare, se lovește de un mutism complet. El este suspectat de intenții necurate sau bănuit că urmează să ceară bani ori să i se aducă un serviciu. Atitudinea sa prea deschisă este tulburătoare, deoarece stabilirea legăturii sociale este un lucru grav, care cere prudență și timp. Nesiguranța stăruie de asemenea în primele momente ale unei relații amoroase la tinerii apași; conștiința acută a distanței îi ține departe unul de altul, vreme în care ei încearcă să găsească atitudinea potrivită. Este nevoie de săptămâni întregi înainte de a se putea apropia unul de altul și de a-și vorbi fără a se simți stânjeniți. Același lucru se petrece când o persoană apropiată se întoarce după o lungă absență; mai ales când este vorba de un tânăr, părinții păstrează tăcerea după cuvintele de salut. Ei îi ascultă cu atenție fără să-i răspundă. Familia încearcă să stăpânească o situație încă ambiguă, plină de neliniște. Ea se teme mai ales că tânărul n-a deprins de la albi obiceiuri rele și că între timp n-a devenit altceva decât ceea ce era înainte să plece. El este urmărit cu atenție timp de mai multe zile, înainte ca vechile legături să fie reînnodate (Basso, 1972, 67-87).

Tăcerea este astfel o modalitate de a amâna întâlnirea atunci când situația este neclară; ea însoțește o observație difuză care măsoară pertinența ori nepertinența vorbirii. Este mai mult sau mai puțin îndelungată și apăsătoare, în funcție de circumstanțe, însă funcționează ca un spațiu de tranziție între două lumi. De fapt, intrarea în subiect, sub toate aceste forme de limbaj ori de tăcere, este un rit de exorcizare a unui alt gen de tăcere, care preceda întâlnirea. Primejdiile intrării în contact trebuie evitate, căci inițiativa de a ieși din rezervă nu poate fi luată fără precauții, însă momentul despărțirii trebuie și el să fie marcat prin semnale familiare, fiindcă tăcerea este urmarea necesară a oricărei conversații, fie ea extrem de animată ori purtându-se între ființele cele mai îndrăgostite. O serie de formule rituale marchează progresia dialogului către final: exclamații („Bine!", „Hai că trebuie să plec!", „Acestea fiind zise" etc.); un debit verbal care încetinește; o durată mai lungă între replici; priviri îndreptate în altă parte; formularea unor adevăruri generale, care au un rol aproape fatic („Ce să-i faci?", „Deh! Asta-i viața", „Om vedea!" etc.); unul dintre locutori care se îndepărtează puțin ori dimpotrivă, se apropie pentru a-și lua rămas bun. Acestea sunt formule simbolice care anunță sfârșitul schimbului conversațional.

Tăceri de circumstanță

Tăcerea poate fi o alegere pusă în valoare prin cultură, alimentând o sobrietate de limbaj care vine de la sursă, dar uneori ea este de asemenea un efect al circumstanțelor care-l pun pe individ în postura de a-și reprima cuvintele de teamă că nu poate stăpâni datele situației. Când o întrevedere se desfășoară altfel decât în condițiile obișnuite, individul este deconcertat, reacționează prin jenă, prin expresii stereotipe, prin lungi ezitări sau răspunsuri laconice. Intimidat de interlocutorul său, descumpănit de o situație în care nu știe cum să procedeze, îi este teamă să nu comită vreo gafă ori să nu aibă de suportat consecințele unor acte care i-ar pune în lumină stângăcia. Sau nu știe ce să spună, încercând din răsputeri să afle ceea ce așteaptă celălalt din partea lui. Rezerva este în acest caz un sistem de apărare adecvat, dar ea este adesea înțeleasă ca o insuficiență personală. Situația este frecventă atunci când sunt puși față în față indivizi cu statut social diferit, ori când un copil se află în fața unui adult.

Un studiu clasic despre interacțiunile verbale având drept protagoniști copii negri din Harlem, realizat de Labov, pune în

evidență variațiile manifestate în comportamentul acestora în funcție de contextul schimburilor. Un alb prietenos și entuziast, expert în psihologie, stă de vorbă cu un copil într-o clasă pentru a-i lua un interviu. Îi prezintă o jucărie și îi cere să se exprime liber despre ea. Față de stratagema folosită în această situație copilul ezită însă, se arată tulburat, tace îndelung, în vreme ce persoana care îi ia interviul este incapabilă să imprime mai multă amploare convorbirii. După opinia lui Labov, curbele intonaționale traduc implicit atitudinea de supunere a copilului față de o așteptare al cărei sens îi scapă; ele înseamnă în registru simbolic: „E bine așa?" El se simte observat, judecat, îi este teamă să pronunțe cuvinte care se pot întoarce împotrivă-i. Este dominat într-o relație de autoritate care aduce cu sine neliniște și neîncredere. Rostirea lui este întreruptă de tăceri care jalonează tot atâtea zone de repliere în sânul limbajului în care el caută un refugiu neîndemânatic și provizoriu. În schimb, situația este cu totul alta dacă același copil are de-a face cu un adolescent negru, originar din ghettou și dacă întrevederea se desfășoară la el acasă sau la un prieten, ori dacă i se vorbește despre obiecte cunoscute, familiare, în prezența unui tovarăș de vârsta lui. În acest context în care domină încrederea, în care familiaritatea locurilor risipește inegalitatea și ciudățenia convorbirii, tăcerea dispare cu totul: „Copilul care vorbea monosilabic, care nu avea de spus nimic despre nici un subiect și care nu își amintea ce făcuse cu o zi înainte a dispărut complet. În locul lui, vedem doi băieți care au atâtea să-și spună încât se întrerup mereu și care nu au, s-ar zice, nici o dificultate în a vorbi engleza pentru a se exprima" (Labov, 1978, 123).

Mutismul sau expresiile stereotipe de care se agață unii copii ori adulți sunt datorate condițiilor sociale care îi determină să se simtă frustrați de orice contact, privați de competența lor obișnuită de comunicare. Copilul atins de mutism ori numai tăcut adoptă o atitudine de repliere pentru a se apăra de ceea ce nu înțelege sau a se pune la adăpost într-o situație care cere timp pentru a fi controlată. Astfel, în școlile americane, copiii amerindieni au reputația de a fi tăcuți, timizi, indiferenți față de activitățile școlare, reticenți la spiritul de competiție care animă clasa. Mai ales tinerii sioux sunt refractari atunci când profesorii lor îi încurajează să ia cuvântul, eforturile răbdătoare ale acestora pentru a-i determina să participe la oră fiind zadarnice. Singurele rezultate obținute sunt enunțuri laconice și stereotipe. Or acești copii, la fel ca și cei din Harlem descriși de W. Labov, nu manifestă nici o dificultate de comunicare în mediul lor social sau pur și simplu când sunt împreună în recreație. Nu este vorba prin urmare de vreo deficiență lingvistică sau de probleme psihologice, ale căror victime ar putea fi, ci mai curând de constraste între regimuri de comunicare, prea diferite unul de altul. Sobrietatea vorbirii din cultura sioux se împacă mai greu cu o cultură școlară mai curând flecară, care învârte vorba în gol pentru a răspunde nevoilor învățării. Regimul discursului în școală îl deposedează pe copil de controlul asupra regulilor firești de comunicare, proprii unui grup (Dumont, 1972). Philips descrie o comunitate de la Warm Springs în care spusele oricărui individ sunt egale în valoare cu ale celorlalți, în care nimeni nu este împiedicat să participe la activitățile comune: o societate în care ierarhia socială nu există. Parcurgând experiența școlii, copilul este surprins de statutul particular al profesorului, de importanța cuvintelor și de autoritatea sa, care reprezintă o derogare de la formele de relații sociale și de la principiile morale ale comunității lui. Reușita școlară a copilului implică faptul că el își însușește și stăpânește alte reguli de comunicare, că acestea impun un decalaj între el și familia și anturajul său sau chiar îl constrâng la o existență dedublată, întemeiată pe sisteme de conduită incompatibile, care alternează în cursul unei zile în funcție de circumstanțe (Philips, 1972; Devereux, 1966).

Sunt rare conversațiile închegate între pensionarii instituțiilor sociale, în care domnește așteptarea sau renunțarea în ceea ce privește activitățile existenței și supunerea liniștită la un ritm imuabil, cum se întâmplă în anumite ospicii sau în anumite secții ale spitalelor psihiatrice. De asemenea, relațiile cu personalul nu prea solicită vorbirea, cu excepția cazului în care aceasta este un comentariu al actului medical. De altfel, televizorul rămâne aprins

adesea în permanenţă în faţa spectatorilor indiferenţi, întovărăşind monotonia timpului, coagulând plictisul şi tăcerea faţă de o lume imobilă, al cărei sens este redus la infim. Rumoarea neobosită a televizorului asigură *a minima* stimulentele care sunt necesare existenţei. Domnia calmă a tăcerii este adesea datorată dezinteresului manifestat de personal, unei lipse de angajare în actul îngrijirii ori în contact, unei carenţe în animarea locurilor. Regresia cuvântului, tăcerea apăsătoare întreruptă uneori de strigătul sau de monologul insistent al câte unui pensionar exprimă vidul, sentimentul de abandon, dezangajarea socială. Un personal mai puţin atent la îngrijire şi la activităţile instituţiei, prins în aceeaşi horă a unui timp încremenit şi fără valoare, în care acelaşi eveniment se petrece în fiecare zi, nu prea uşurează schimburile personalizate. O serie de fraze de-a gata marchează timpul cu destule repere pentru a nu mai fi nevoie să fie adăugate altele. Cuvintele ajung să nu mai aibă valoare de schimb. Tăcerea devine astfel simptomul unei instituţii în suferinţă, care nu mai reuşeşte să vitalizeze relaţiile sociale din cauza intrării în rutină a personalului sau datorită carenţelor acestuia.

În acest caz, cuvântul fără interlocutor rămâne tăinuit la sursă: „E mai dureros să vorbeşti decât să taci", spune un bătrân. „Dacă nu ţi se răspunde, dacă celorlalţi nu le pasă, dacă ţi se vorbeşte cu gândul la altceva, atunci la ce bun!", întăreşte un altul. Cuvântul nerăsplătit cu atenţie, lipsit de valoare socială, îl determină în cele din urmă pe vorbitor să tacă şi să rămână într-un fel de izolare. Tăcerea se transformă într-un refugiu pentru a evita un refuz sau un răspuns convenţional. Cu timpul, cuvântul rarefiat devine chiar o valoare revendicată, după cum constată Stuart Sigman (observaţia este însă curentă) într-un stabiliment geriatric american. „Este interesant de notat că, în diverse ocazii, toţi informatorii mei de bază au exprimat o opinie negativă asupra cuvintelor 'prea abundente'. Pensionarii erau mândri de faptul că, neavând nimic de spus, nici nu se simţeau obligaţi să schimbe valuri de cuvinte cu cei din anturajul lor" (Sigman, 1981, 259). Schimburile verbale în sânul acestei instituţii nu prea depăşeau douăzeci de minute pe zi

între pensionarii care se aflau împreună de dimineaţă până seara. Câteva vorbe lipsite de consecinţe despre timp, mâncare, despre faptul că se apropie ora de a merge la culcare etc., scandează scurgerea timpului şi transmit mesajul securizant al unei vieţi fără evenimente. Este de-ajuns ca vorbele să producă la intervale regulate zumzetul lor liniştitor pentru ca tăcerea să apară ca o alegere, ca eleganţă a unei morale comunitare, ce pare să semene cu înţelepciunea. Timpul se risipeşte în repetiţie şi îndepărtează riscul evenimentelor neobişnuite manifestându-se subit şi determinând modificarea conduitelor bine înrădăcinate. Tăcerea care-i învăluie pe pensionari este semnul morbidităţii unei instituţii în care nimeni nu mai are ce să-şi spună. Repetarea necontenită a gesturilor de rutină creează evidenţa necesităţii lor, iar absenţa cuvântului ajunge să se împlinească în sentimentul unui ideal de conduită care este expresia unei filozofii aleasă în mod deliberat. Ne aflăm totuşi departe de cultura tăcerii sau de raportarea la lume marcată de o plenitudine care face cuvântul inutil.

Pentru a putea vorbi trebuie să existe ceva de spus sau un interlocutor pentru a asculta cu interes ce spune şi a-l determina să continuie. De unde conversaţiile nesfârşite cu pensionarii când îşi face sosirea un neofit, un stagiar de exemplu, sau un nou angajat încă pătruns de importanţa misiunii sale. Sub ochii uimiţi ai celor din instituţie, bolnavul atins de mutism ori bătrânul indiferent se pomenesc vorbind pe neaşteptate. Când personalul încearcă să stabilească un contact, el examinează situaţia singulară a pensionarului, îi spune pe nume, iar atunci conversaţia începe, iar chipurile nu mai exprimă vidul pe care vizitatorul îl observă parcurgând aceste locuri abandonate rutinei îngrijirilor, din care istoria este absentă. De asemenea, vizitele celor apropiaţi reuşesc să dezlege limbile. Locurile în care pensionarii renunţă la rolul lor obişnuit şi se implică în activităţi ce-i fac să se simtă împliniţi (olărit, teatru, bucătărie, împletit, artă terapeutică, plimbări etc.) sau beneficiază de îngrijiri speciale (kineziterapie, operaţii estetice) eliberează cuvintele şi răsună adesea de hohote de râs, de strigăte de jubilaţie ori de furie, de discursuri pasionate în care afectivitatea se mani-

festă din nou. Acestea sunt semne că indivizii se implică și că e află în actele lor o semnificație și o valoare. Pe de o parte, tăcerea este în mod frecvent o alegere, este marca unei distanțe prielnice ori prudente față de lume; pe de altă parte, în aceste instituții ea este un semn al vidului și al lipsei de învestire a celorlalți și a societății, simptom dureros de carență a sensului.

„Trece un înger”

Când curge într-un discurs ca dintr-un izvor, tăcerea pune în lumină rețeaua de nervuri a sensului care alimentează limbajul și îl fac să poată fi înțeles și transmis. Ea îi dă trup limbajului. Tăcerea care pătrunde brusc în conversație provoacă sau nu confuzie în funcție de convențiile lingvistice care determină grupul și gradul de angajare a vorbitorilor. Dacă expresia este necesară, atunci orice derogare de la uzul vorbirii provoacă o jenă care reprezintă o opoziție între așteptările reciproce. Când între actori nu există complicitatea care autorizează pauzele lungi, tăcerea devine o problemă delicată a cărei rezolvare cere tact. Dacă nu prea au ce-și spune, atunci cea mai mare grijă a lor este aceea de a evita instalarea tăcerii. Aceasta este un fel de capcană care pândește interacțiunea și a cărei amenințare trebuie îndepărtată. Gestiunea pauzelor și a relansărilor este polul de obsesie al anumitor conversații care lâncezesc fără ca cineva să poată găsi o soluție onorabilă. O discuție în care nimeni nu se simte jenat este cea în care tăcerea unui interlocutor se potrivește cu tăcerea celuilalt ca două roți dințate.

În principiu, datoria unei gazde este de a se menține relativ rezervată atâta vreme cât invitații au suficiente resurse pentru a discuta; în schimb, rolul său implicit este de a interveni la cel mai mic semn de diminuare a conversației pentru a veghea la conser-

varea unui nivel de vorbire suficient de animat pentru a fi liniștitor. Circulația fluidă a cuvintelor seamănă cu o lumânare a cărei flacără trebuie întreținută ca să nu se stingă. Relansarea discuției devine necesară atunci când tăcerea amenință să se prelungească, începând să provoace stânjeneală. O pauză în dialog nu trebuie să se lungească la infinit. Dacă gazda este lipsită de inspirație, atunci un alt invitat trezește asistența scoțând-o din proasta dispoziție printr-o glumă convențională despre „trecerea unui înger”[4] sau printr-o vorbă hazlie despre dispoziția ursuză a celor de față. Râsul, încurajând conivența, oferă oportunitatea de a reînnoda conversația, ceea ce constituie un mod ritual de a risipi tulburarea. După ce tocmai a trecut prin primejdia fragmentării, grupul își regăsește unitatea prin râs și prin rutina conversației. Sau altfel, ca și cum n-ar fi mare lucru, o întrebare judicioasă pusă unuia dintre participanți permite continuarea comunicării. După un moment de îndoială, legătura este restabilită. În lucrarea sa despre regulile și uzanțele sociale adresată femeilor și bărbaților cu educație, baroana Staffe consacră mai multe pagini normelor amănunțite ale conversației și insistă dându-i cele mai nimerite sfaturi stăpânei casei pentru a lupta cu eficiență împotriva tăcerii, greșeală de gust de neiertat în timpul unei recepții. După ce a subliniat obligația gazdei de a fi discretă, baroana notează că „totuși, dacă primește persoane timide sau nevorbărețe, ea va face tot ce-i stă în putință și va depune toate eforturile necesare și imaginabile pentru a nu lăsa conversația să lâncezească. Ea îi poate vorbi interlocutorului despre propria sa profesie dacă a remarcat la acesta gustul exclusiv pentru principala ocupație a vieții sale”. Dacă salonul este frecventat asiduu, „trebuie să încerce să convingă o prietenă intimă, amabilă din fire, să îndeplinească acest rol care cere bunăvoință și indulgență

[4] Pentru a se referi la irupția bruscă a tăcerii într-o adunare, vechii greci spuneau: „A venit Hermes”, aluzie la aura de tăcere care îl învăluie pe zeu în diferite împrejurări: când merge nu se aude nici un zgomot, câinii nu latră la trecerea lui, iar Hermes mai este faimos pentru o hoție înfăptuită în tinerețe în detrimentul lui Apollo (Orlando, 1986, 91 sq.).

mondenă[5]"; orice persoană izolată în conversația generală beneficiază astfel de o atenție specială și este determinată în mod discret să răspundă imperativului de a face conversație. Tăcerea este dușmanul care trebuie hărțuit, ciuma difuză a oricărei manifestări mondene. Emergență negativă, ea este asociată cu un spațiu vid care seamănă confuzie în cadrul grupului, dacă nimeni nu găsește vreun cuvânt care să vină în ajutor.

O jenă profundă este produsă într-adevăr de tăcerea care întrerupe subit o conversație, instalându-se fără ca vreunul dintre participanți să poată crea o diversiune fericită ori să se poată pierde în contemplarea vreunui peisaj din apropiere. Tăcerea s-a instaurat în vreme ce interlocutorii vorbeau de una-alta, lunecând ușor pe panta limbajului; discursul s-a gripat pe nepusă masă, fiind lipsit de noi pretexte. Vidul astfel creat în afara oricărei ritualizări este un fel de confruntare brutală cu intimitatea celuilalt. Prezența sa este masivă, stânjenitoare, imposibil de eliminat printr-un ritual, grație unei acțiuni comune sau unui cuvânt care să înlăture proasta dispoziție (Le Breton, 1990). Fiecare se simte neîndemânatic, prins în situație ca într-o cursă, așa cum este, dând la iveală propria sa superficialitate. „Tăcerea îl scrutează pe om", scrie M. Picard (1953,3). Nu mai este nimic de spus, ori altminteri orice cuvânt rostit este o diversiune grosolană, incapabilă de a păcăli pe cineva. Tăcerea este astfel o groapă cât o prăpastie săpată în drumul până atunci neted al conversației. Ea deschide în centrul comunicării o breșă de sens dificil de colmatat, căci acuză fără milă neînsemnătatea cuvintelor care o precedă, rutina în care se desfășura întâlnirea, caracterul pur monden al cuvintelor schimbate. Celălalt este de față ca un obstacol, el frânge suveranitatea personală impunând o replică ce nu poate fi decât un cuvânt care umple vidul, cuvânt enunțat cu sentimentul dezagreabil că încurcătura tocmai a fost rezolvată, dar că poate surveni una încă și mai mare dacă celălalt nu răspunde la joc. „Tăcerea neașteptată în mijlocul unei conversații ne dezvăluie

[5] Baronne Staffe, *Usages du monde, règles de savoir-vivre*, Paris, 1927, pp. 149-150.

deodată problema esențială: ne arată prețul pe care trebuie să-l plătim pentru inventarea limbajului", spune Cioran. Miguel Torga mărturisește dificultățile pe care le are în a susține o discuție și confuzia care îl cuprinde într-o astfel de situație: „Nu pot face nimic. Conversația trenează penibil, plină de tăceri, de interjecții, de reticențe. Dar dacă intră în scenă al treilea personaj, prieten al interlocutorului meu, atunci totul se schimbă pe neașteptate. Începând cu acel moment, dialogul merge ca pe roate. E un schimb plăcut de fapte, de amintiri și de anecdote. Au aceleași cunoștințe, merg la plajă în aceleași locuri, au admirație pentru aceleași femei... În vreme ce eu, dat uitării, aiurit, marginalizat, privesc neputincios această țesătură verbală în care eu nu-mi am locul"[6].

Dacă se prelungește pe firul conversației, tăcerea este o formă exterioară de intimitate. A tăcea înseamnă să-ți expui chipul, mâinile, să-ți abandonezi trupul indiscreției celuilalt fără să te poți apăra împotriva atenției sale, reale sau imaginare (Le Breton, 1990). Tăcerea care se așterne deodată într-o discuție încetinește curgerea timpului, rupe fluiditatea anterioară a sensului pe care-l instituia cuvântul. Spațiul pare să se fi coagulat, conversația scârțâie, devine inoportună. Cel timid nu-și mai găsește locul. Trebuie să vorbească, indiferent ce-ar spune, pentru a face diversiune, pentru a ridica un ecran de sens împrejurul său, care să neutralizeze tulburarea și să reușească să salveze *in extremis* situația. Cu ocazia primei sale întâlniri cu pictorul Bram Van Velde, Charles Juliet relatează despre starea de indispoziție născută dintr-o timiditate reciprocă, ce alimenta o atenție încă și mai stânjenitoare față de celălalt: „Iau loc, îmi oferă ceva de băut, însă nu-mi poate suporta privirile, se așază și se ridică mereu. O astfel de atitudine mă intimidează încă și mai mult, și mi-e mai greu ca oricând să bâigui câteva întrebări. Pentru a scăpa de jena care ne cuprinde și a nu mai fi nevoie să stăm față în față aproape tăcând, îmi propune să ieșim în stradă. Afară, de îndată ce fiecare dintre noi s-a simțit eliberat de

[6] Miguel Torga, *En chair vive. Pages de Journal 1977-1993*, Paris, José Corti, 1997.

privirile celuilalt, am început să vorbim"[7]. A fi eliberat de aten-
exagerată față de propriul corp și a se cufunda din nou în lum
plină de solicitări sunt fapte care dezleagă vorba, iar cei doi discu
apoi ore întregi și iau cina împreună, fără a mai simți indispozi
inițială.

Pentru a tăcea fără a pierde nimic în fața celuilalt, se cuvin
să-l cunoști în intimitate și să te simți la adăpost de privirea sau de
judecata lui. Complicitatea prieteniei sau a iubirii ne dispensează
de necesitatea de a vorbi tot timpul și ne ajută să evităm numeroase
momente de abandon. Străinii se bucură de asemenea de avantajul
de a putea împărtăși tăcerea îndelung, în deplină seninătate, fără a se
simți indispuși. Astfel, călătoriile cu trenul sau cu avionul,
drumurile cu metroul sau autobuzul instituie pe drept cuvânt un
ritual de interacțiune întemeiat pe mutismul reciproc al indivizilor
așezați față-n față, chiar dacă deplasarea durează ore întregi.
Discreția care îi izolează pe pasageri este o formă rutinată de tăcere
(Jaworski, 1993, 56 sq.)[8], ea are în mod limpede întâietate asupra
cuvântului rostit de către unul dintre aceștia, ceea ce riscă să
provoace jenă ori refugiul într-un răspuns laconic. Schimburi de
replici scurte și amabile sunt totuși posibile, despre vremea de afară
ori confortul discutabil al scaunelor; vecinului care tocmai și-a scos
sandwich-ul din bagaj i se poate ura digestie ușoară. Durata călăto-
riei, temperatura din compartiment, tracasările datorate contro-
lorului sunt pretexte mai puțin compromițătoare de a vorbi; ele
constituie o versiune deformată a tăcerii, însă lipsită de consecințe
notabile. Rezerva tăcută poate fi o modalitate deliberată de auto-
protecție, marcând intenția declarată de a nu intra în contact cu
celălalt, de a menține distanța. Ea urmărește să înlăture preocu-
parea individului de a se mobiliza pentru un dialog care i-ar limita
posibilitatea de a se odihni, a citi, a contempla peisajul ori de a
reflecta la o problemă personală. Ea se hrănește de asemenea din

[7] C. Juliet, *Journal, I, (1957-1964)*, Paris, Hachette, 1978, p, 308.

[8] R. Carroll sugerează că în aceleași condiții americanii, dimpotrivă, ar impune o distanță prin intermediul conversației (Carroll, 1987, p. 53 sq.).

teama lui de a nu fi nevoit să creeze o intimitate care apoi va fi dificil de curmat. În astfel de împrejurări, singurătatea nu poate fi ocrotită în mod eficient decât prin ridicarea unui zid de tăcere de care nimeni să nu poată trece. Dacă celălalt este constrâns să „rupă" tăcerea, el va prefera să se abțină decât să stârnească proastă dispoziție.

Tăcerea mai apare și prin nerespectarea de către un actor a regulii de reciprocitate a discursului; acesta nu mai răspunde între-bărilor presante ce-i sunt puse, refuză pe neașteptate „comedia disponibilității" (Goffman). Melville povestește astfel pățania lui Bartleby, un funcționar care, după ce a satisfăcut exigențele funcției sale săptămâni de-a rândul, decide subit că nu se va mai ocupa decât de unele lucrări. Patronul îi încredințează într-o zi o misiune modestă, însă Bartleby refuză. Printr-un răspuns laconic: „Aș prefera să nu fie nevoie", el respinge însărcinările care îi sunt impuse. Apoi, în ciuda insistenței patronului său și a celorlalți angajați, nu mai vorbește, cufundându-se într-o tăcere impenetra-bilă care provoacă o neliniște crescândă. Bartleby răstoarnă statutul de participare, care impune angajatului obediența față de un ordin rezonabil al patronului sau, cel puțin, motivarea refuzului de a-l executa pe loc. Încercările de a-l determina să iasă din rezervă eșuează una câte una: amenințarea, seducția, chiar și compasiunea se lovesc de aceeași litanie care urmează unei tăceri pe care nimeni nu reușește să o risipească. Bartleby refuză chiar să părăsească biroul la care s-a instalat, mut în fața somațiilor, zid liniștit de tăcere în fața colegilor încremeniți de uimire, incapabili să se descotorosească de el. Orice tentativă de a înțelege atitudinea sa, de a merge înapoi pe firul istoriei sale, se izbește de un refuz cate-goric. Tăcerea, care într-o discuție nu poate constitui timp îndelungat un răspuns, doar dacă nu se urmărește exasperarea celui care pune întrebări, ba chiar scoaterea lui din sărite, este unicul mod prin care Bartleby se prezintă pe sine. Dacă un om nu este de acord cu însărcinarea care i se încredințează sau cu o întrebare care îi este pusă, el are libertatea de a protesta ori de a se răzvrăti, însă mizând pe resursele tăcerii el devine o sursă imperceptibilă de

tulburare. Îi obligă pe ceilalți să-și pună întrebări multă vreme, nu fără a fi descumpăniți, cum o arată atitudinea patronului său care îi găsește scuze, ceea ce constituie o modalitate de a-l menține încă pe Bartleby în raportul social, chiar dacă îi atribuie statutul de obiect cuminte și inofensiv: „Bine Bartleby, îmi zisei eu, rămâi acolo în spatele paravanului tău, n-am să te mai persecut; ești mai inofensiv și mai tăcut decât oricare din scaunele astea hodorogite; pe scurt, niciodată nu mă simt mai bine decât atunci când te știu aici. Cel puțin simt, văd, înțeleg rațiunea pentru care această viață mi-a fost predestinată... Alții pot avea roluri mai importante de jucat; în ceea ce mă privește, misiunea mea în această lume, Bartleby, este să-ți pun la dispoziție un birou la care să stai atâta timp cât îți va plăcea[9]". Patronul îl consideră pe scribul său drept posesor al unui adevăr care îi rămâne interzis. El proiectează asupra izolării lui Bartleby o semnificație care justifică refuzul de a cuvânta și îl scutește în mod legitim de a se achita de regulile conversației și de îndatoririle slujbei. Îndoiala se rezolvă astfel în favoarea lui: din vreun motiv tainic, știut numai de el, copistul se arată reticent față de riturile de comunicare. Însă o astfel de atitudine nu prea poate fi suportată mult timp. Nerespectând regulile de reciprocitate ale schimbului și făcând din tăcere singurul său mod de a comunica, Bartleby se condamnă singur la excudere căci în viața cotidiană tăcerea nu este decât un răspuns provizoriu întemeiat pe motive subînțelese de către membrii interacțiunii. Făcând din tăcere un stil de raportare la lume, fără ca partenerii săi să fie vreodată în măsură de-a prinde o fărâmă de sens pentru a-l putea înțelege, Bartleby intră în disidență, distrugând legătura socială. Tăcerea funcționează la el ca un refuz radical al limbajului, iar situația lui devine cu timpul insuportabilă. Măsura definitivă de a renunța la comunicare provoacă o reacție colectivă la fel de categorică, iar Bartleby este exilat în instituția penitenciară Les Tombes, unde se află închiși și nebuni. Aici practică aceeași absti-

[9] H. Melville, Bartleby l'écrivain, *Bénito Cereno,* Paris, Gallimard, 1951, pp. 73-74.

nență de la cuvânt și de la participarea socială. Supranumit „tăcutul" de către temnicerul său, el se lasă să moară de foame.

Regimurile tăcerii

Însă Bartleby nu are probleme cu limbajul decât în raport cu acele norme de interacțiune care acordă cuvântului o importanță deosebită. Pentru o societate în care tăcerea sau vorba reținută sunt o virtute, nu atât mutismul lui Bartleby ar provoca mirarea, cât obsesia partenerilor săi de a-l face să vorbească. Nu există indivizi „tăcuți" sau „vorbăreți" decât în funcție de statutul cultural al discursului. Regulile sociale de participare implică prezența unui regim al cuvintelor propriu unui grup și diverselor situații de viață comună care solicită prin urmare competența individului în a se supune fără dificultate regulilor implicite ale interacțiunii. Distribuția tăcerii și a cuvântului în conversație corespunde unui statut social și cultural diferit de la un loc și de la un timp la altul; în egală măsură, acest statut este variabil în funcție de situații și de protagoniști[10]. Plutarh considera că în vorbirea spartanilor nu există nici un cuvânt de prisos; vorba lor este limpede și tăioasă ca un cuțit, „căci înclinația binecunoscută a acestui popor pentru aforism, îndemânarea de a răspunde cu promptitudine punând degetul pe rană sunt urmarea unei îndelungi deprinderi cu tăcerea" (Plutarh,

[10] „Civilizația noastră are față de limbaj o atitudine care ar putea fi calificată drept excesivă: vorbim toată ziua bună ziua, pentru noi orice pretext este bun ca să ne exprimăm, să ne întrebăm, să comentăm... Acest mod de a abuza de limbaj nu este universal; nu este nici măcar frecvent. Majoritatea culturilor pe care le numim primitive folosesc limbajul cu zgârcenie; în aceste culturi nu se poate vorbi oricând și în legătură cu orice. Manifestările verbale sunt adesea limitate la circumstanțe prescrise, iar în afara lor cuvintele sunt tratate cu economie" (C. Lévi-Strauss, 1974, p. 84).

1991, 97). James Agee, având de-a face cu fermierii albi nevoiași din Alabama, se confruntă adesea cu lungi perioade de tăcere întrerupte uneori de câteva enunțuri laconice, fără ca cineva să se simtă obligat de „a face conversație". „Tot așa, scrie el, vorbirea noastră este sporadică, și dispare în lungi momente de tăcere care nu provoacă sfială: fraze, comentarii, monosilabe scoase din adâncul ființei lor, fără a fi gândite, cu o mișcare înceată, precum apa scoasă dintr-o fântână și vărsată, pe ici pe colo; voci tărăgănate, limpezi, proaspete, răspunsuri date liniștit; iar apoi tăcere; și din nou câteva cuvinte; însă aceasta nu înseamnă că vrei să vorbești într-adevăr, nici că vrei să te exprimi; este vorba în speță de o comunicare diferită, mai profundă, de un ritm pe care îl completează răspunsul și care se împlinește în tăcere" (Agee, 1972, 84-85).

„Vorbărețul" și „tăcutul" nu sunt numiți astfel decât în funcție de un regim cultural al vorbirii, din cauza discontinuității pe care o introduc în uzanțe. Nemaiînscriindu-se în așteptarea comună, lor li se reproșează, în funcție de modul de transgresare a prescripțiilor, că nu vorbesc destul sau că vorbesc prea mult. În alte culturi, modul lor de a se raporta la limbaj poate corespunde normelor de interacțiune. Relativitatea regimului vorbirii se traduce prin relativitatea reputațiilor; în anumite împrejurări e nevoie de foarte puțin pentru ca un individ să fie suspectat că este „vorbăreț" sau „tăcut" și să devină ținta blamului dat de un grup. În țările scandinave, de exemplu, a vorbi tot timpul în decursul unei întâlniri pentru a evita tăcerea este mai curând un lucru prost văzut. Un dineu între prieteni este marcat de „tăcerea mesei întreruptă de obicei prin luări de cuvânt". Aici nu mai există nici o posibilitate de scăpare, trebuie să te supui acestei reguli cu cea mai religioasă reculegere cu putință, când îți vine rândul, fără a încerca să dai dovadă de finețe ori de umor. Tot așa, schimbul de cuvinte nu este necesar pentru crearea intimității. În decursul unei călătorii cu trenul, de exemplu, „în timpul căreia nu ai schimbat nici o vorbă cu vecinul, acesta, la sosire, îți mulțumește pentru «companie» *(tack för sällskapet)*" (Gras, Sotto, 1981). În Finlanda, mai curând o

tramă de tăcere însoțește masa decât freamătul conversațiilor. Acestea se termină în câteva cuvinte (Lehtonen, Sajavaara, 1985, 200)[11]. K. Reisman evocă tăcerea totală care domină în relațiile dintre indivizi în nordul Suediei, într-o comunitate laponă. Instalat pentru câteva zile într-o casă ce i-a fost pusă la dispoziție, el primește în fiecare zi vizita vecinilor care vin să vadă dacă totul e în bună regulă. „Le ofeream cafea. După câteva minute de tăcere, cafeaua era acceptată. Încercam să le punem o întrebare. După o tăcere încă și mai lungă, urma un „da" sau un „nu". Mai treceau zece minute ș.a.m.d. Fiecare vizită dura cam o oră – fiecare dintre noi stăteam așezați, politicos. În tot acest timp nu aveau loc decât șase-șapte schimburi de replici. Apoi invitații noștri se ridicau să plece. Aceeași situație se repeta în ziua următoare" (Reisman, 1974, 112-113). Tăcerea este preferată unei discuții formale lipsită de consecințe, destinată să umple durata unei întâlniri. Pentru Lebra, partea de tăcere consimțită în comunicare la japonezi este categoric diferită de cea din societățile occidentale, ba chiar în raport cu vecinii lor asiatici (Lebra, 1987, 344). După opinia lui Lebra, această izolare provine din aceea că fiecare individ are sentimentul că este legat de ceilalți și aflat în strânsă dependență față de ei, ceea ce constituie o sursă de inhibiție în luarea cuvântului. Japonezul dă dovadă de sobrietate în gesturi și în cuvinte, iese cu greu din atitudinea sa rezervată. El își interiorizează emoțiile și rămâne impasibil în aparență, în ciuda vexațiilor și a evenimentelor afective care îl frământă.

Același gust pentru tăcere se întâlnește și în cultura quaker prin intermediul unei viziuni asupra lumii care îi rezervă lui Dumnezeu rolul esențial, iar limbajului un loc infim – cel puțin limbajului trupesc *(carnal language)*. Experiența religioasă nu este trăită pe un plan formal, prin medierea clerului sau a riturilor, ci în intimitatea umană. O „lumină interioară" semnalează prezența lui

11 Acești doi autori observă că totuși finlandezii care trăiesc în Suedia trebuie să fie vigilenți în timpul discuțiilor desfășurate în suedeză, deoarece în timpul vorbirii pauzele sunt mai scurte în această limbă decât în finlandeză (p.195).

Dumnezeu în fiecare individ. Biserica, preoții, sfintele taine sunt refuzate de quakerul care nu tolerează nici un intermediar pentru a se apropia de Dumnezeu și a se împărtăși în prezența sa. „Dumnezeu este duh și cei care-l slăvesc trebuie să o facă întru spirit și întru adevăr”, spunea George Fox. Adunarea așteaptă în reculeasă tăcere înfiriparea, în fiecare credincios, a unei căi prielnice sosirii lui Dumnezeu care îi îndrumă din inițiativă proprie. Ținerea unui rit hotărât din vreme ar fi împotriva preocupării pentru o prezență divină esențialmente liberă, față de care omul nu poate decât să se supună. Un gest liturgic întemeiat pe tăcere și pe interioritate marchează rugăciunea quaker. Însă această tăcere nu este un scop în sine, ea nu reprezintă nimic prin ea însăși; tăcerea este un mijloc privilegiat, posibilitatea unui abandon spiritual de sine care apropie sufletul de Dumnezeu. Fiecare este liber să cultive, fie că e bărbat fie femeie, harul care i se potrivește. Această rugăciune colectivă îi cuprinde pe credincioși în aceeași comunitate, însă fiecare îl întâlnește pe Dumnezeu în felul său propriu prin mijlocirea tăcerii care domnește în încăperea unde s-au adunat. Tăcerea nu înseamnă nicidecum în acest caz lipsa cuvântului, ci o lucrare asupra sieși care pregătește sufletul pentru a înțelege și a primi benefic „lumina interioară”. Ea este activă, exprimă diluarea sinelui și aspirația întâlnirii directe cu Dumnezeu. Tăcerea fără obiect este la fel de insuportabilă ca vorba spusă fără rost. „Când ne-am adunat mai mulți în tăcere și sufletele noastre privesc în aceeași direcție, atunci ne împărtășim împreună, scrie John W. Graham. Suntem un cor format din suflete, dacă nu un cor de voci. Fiecare din spiritele noastre se reculege... își adună conștiința difuză într-un singur punct interior, spre locul de întâlnire cu Cel Veșnic. Facem inventarul nostru spiritual, aruncăm ceea ce este lipsit de valoare, ne revizuim judecățile și-n cele din urmă – poate că după o luptă grea cu omul pe care-l știm – dobândim pacea” (Van Etten, 1960, 160; Bauman, 1983). Vorbitul și tăcerea nu sunt decât niște mijloace, intenția care le conduce deține întâietatea; singură credința în Dumnezeu le dă valoare. Însă preferința merge către interioritate; tăcerea este calea privilegiată care duce către

Dumnezeu, iar rostul oricărei vorbe rostite în timpul slujbei este să aprofundeze reculegerea. Sunt rostite câteva fraze care subliniază un eveniment din viața cotidiană sau un gând anume prin care oratorul face trimitere la relația dintre Dumnezeu și oameni. După un timp destul de lung, unei alte persoane îi vine rândul să vorbească, urmând același ton. Însă orice cuvânt trebuie să se ivească din adâncul tăcerii și să se întoarcă în ea; tăcerea nu este un zgomot menit să întrerupă comuniunea.

Contemporanii primilor quakeri aveau impresia că aceste liturghii silențioase erau goale de sens, că erau niște derizorii adunări de muți ce stârneau ironia printr-un refuz de a vorbi care părea să nu ducă nicăieri. Comuniunea silențioasă a credincioșilor se inspiră din tradiția mistică a creștinismului, preocupată să găsească unitatea cu Dumnezeu și conștientă de neputința cuvintelor de a numi o experiență complet străină percepției umane. În mod deosebit primii quakeri își manifestau neîncrederea față de limbaj, în opinia lor incapabil să asigure comunicarea optimă între oameni și nepotrivit pentru contactul cu Dumnezeu. Nedesăvârșirea spirituală îl constrânge pe individ la folosirea acestui instrument util pentru schimburile sociale, însă inferior și neîndemânatic în comparație cu tăcerea ideală, care-l așază dintru-nceput pe om în fața lui Dumnezeu, fără ca vorba să diminueze uniunea trăită. Când împăcarea cu limbajul devine necesară, atunci tăcerile îndelungate și prezența moderată a cuvântului îl fac să apară mai puțin imperfect. În adunările de quakeri, dacă tensiunile încep să se manifeste divizând grupul iar tonul urcă pe neașteptate, există obiceiul de a se cere tăcerea pentru a se ține un moment de reculegere. Climatul relațional este astfel modificat iar dezbaterile își urmează cursul în general pe un ton mai liniștit. O conferință, o discuție, o masă încep printr-un moment de tăcere. Acestea sunt tot atâtea împrejurări în care „lumina interioară” este solicitată pentru a întemeia întâlnirea pe cele mai bune auspicii. Sobrietatea cuvântului este o virtute cardinală în orice întâlnire între quakeri, chiar și cu ocazia unei întruniri de afaceri. „Este o problemă de greutate să vorbești într-o întâlnire de afaceri, subliniază John Woolman. În

trei sute de minute încap cinci ore, iar acela care reține pe nedrept trei sute de persoane vreme de un minut, înfăptuiește o violență similară cu cea care ar consta în a ține închis un om timp de cinci ore fără motiv” (Dommen, 1990, 43).

Marcată în același mod de puritanismul religios, cultura amishe, mai ales în ramura ei cea mai tradițională *(Old Order Amische),* manifestă o rigoare încă și mai pronunțată în viața cotidiană și în liturghie. Limbajul este folosit cu zgârcenie. Zgomotele, inclusiv cuvintele inutile, sunt considerate ca fiind neplăcute lui Dumnezeu și proscrise fără șovăire. De cele mai multe ori câteva cuvinte sunt de-ajuns pentru a întreține relațiile curente, chiar dacă se pronunță doar un „da” sau un „nu”. A vorbi mai mult înseamnă a da dovadă de ușurătate și a abuza de o limbă mereu vinovată față de Dumnezeu. Tăcerea este o formă de comunicare, un minimum de cuvinte asigurând legătura între indivizi. Cuvintele de prisos sau cele născute din ciudă ori din mânie vor fi reproșate celor ce le-au pronunțat la Judecata de Apoi. Rugăciunile, înainte și după masă, constau în perioade de tăcere neîntreruptă. Duminica, petrecută acasă, este o zi în care nu se muncește, de teama zgomotelor ce-ar putea fi făcute lucrând la fermă. Când se confruntă cu situații de intoleranță, sau chiar când sunt insultați ori supuși vexațiilor de către vreun funcționar din administrație, adepții cultului Amishe tac cu încăpățânare. Predicile insistă asupra pasajului din epistola lui Iacob despre necumpătarea în vorbire: „Dacă cineva nu păcătuiește cu vorba, este un om desăvârșit, în stare să-și țină în frâu corpul său întreg” (Iacob, 3,2). Ei amintesc de asemenea o frază încă și mai incisivă: „Limba însă nici un om nu o poate îmbânzi. Ea este un rău fără astâmpăr, plină de venin ucigător” (Iacob, 3,8)[12].

Fără ca legitimitatea ei să fie de natură religioasă, cultura țiganilor nomazi se caracterizează de asemenea printr-o mare

[12] A se vedea de asemenea Hostetler (1989, pp. 7-8). În legătură cu educația copiilor, Christopher Dock, „piosul învățător din Skippack”, scrie în 1770: „Cu toate că felul de a vorbi al copiilor între ei nu se naște din intenții rele, este imposibil să se obțină rezultate fructuoase dacă vorbitul și tăcerea nu-și au fiecare timpul lor” *(id.,* p. 145).

economie de cuvinte. Tăcerea impune o barieră greu de trecut între sine și celălalt, între țigan și *Gadjé,* fără posibilitatea de a găsi vreo cale de mijloc: nu te poți afla decât într-una din cele două tabere. Tăcerea este o linie de hotar de două ori eficientă: ea unește comunitatea țiganilor în idealul ei „de a intra în posesia universului fără să tulbure nimic” (Williams, 1993, 2); și mai este o modalitate de apărare împotriva privirii sau curiozității celuilalt. Tăcerea îi exclude în mod riguros pe cei care nu dispun de instrumentele culturale necesare pentru a și-o apropria și în ochii cărora ea apare ca o lipsă, ca un refuz inoportun. Însă ea este de asemenea la țiganii nomazi și un mod fericit de a nu rămâne niciodată fără răspuns, de a nu oferi ocazii, de a se strecura fără complicații prin interstițiile societății luând-o pe scurtătură. Exceptând aspectele vieții de zi cu zi, nevoia de a vorbi se manifestă prea puțin într-o societate plină de pudoare și de lucruri nespuse. În jurnalul său de anchetă, P. Williams notează plecarea unui prieten țigan pe care nu știe dacă îl va mai revedea: „Cu ei ți se întâmplă mereu la fel: vrei să spui cuvinte mari, ți le repeți în minte, iar apoi când te afli alături de ei, nu spui nimic sau aproape nimic. Iar apoi când ai plecat și te gândești din nou la toate, îți dai seama că acele cuvinte mari au fost spuse. Fără să scoți o vorbă” (p. 81). Se reîntâlnesc după luni întregi de absență, fără a-și povesti noutăți. O singură întrebare nepotrivită, pusă prietenului țigan, îl determină pe acesta să fugă ori să nege că ar fi știi ceva, chiar dacă refuzul său este neîntemeiat. Echilibrul lumii se reazemă pe un minimum de cuvinte, de care se cuvine să te folosești cu zgârcenie, pentru a nu-l zdruncina. Atunci când două persoane se salută la despărțire, observă P. Williams, ele nu-și spun „la revedere”, ci folosesc o formulă care pe țigănește înseamnă „nu ne spunem nimic” (p. 96). Tăcerea păstrată de individ se înfățișează ca o modalitate de apărare și de prezervare a identității personale și colective, un mod de ancorare dincolo de discurs care absoarbe toate întrebările și, prin urmare, toate amenințările. Aceasta este o conduită deconcertantă pentru societățile noastre, obsedate de transparență și control, preocupate să asigure continuitatea limbajului.

Multe alte posibilități de a ilustra sobrietatea cuvântului sunt disponibile în diferitele societăți. Să luăm ca ultim exemplu tribul Gbeya din Africa centrală; membrii acestuia devin repede tăcuți atunci când dorința de a continua conversația scade. Cuvântul nu este obligatoriu, dimpotrivă, nu este niciodată necesar să dai dovadă de ingeniozitate pentru a găsi un subiect de discuție sau să rostești o formulă consacrată pentru a-ți vedea liniștit de drum. Lingvistul american Samarin se arată mirat în fața riturilor de comunicare, atât de diferite față de cultura sa de origine. „Modul în care cei din tribul Gbeya recurgeau la tăcere fără jenă mă uimea. Păreau să nu încerce nici o rușine în a pune capăt unei discuții. Totul se petrecea de parcă nu s-ar fi simțit niciodată obligați să vorbească. Și totuși, în nici un caz nu ar putea fi considerați drept taciturni" (Samarin, 1965, 117). Tăcerea este percepută ca o măsură de protecție personală, de neangajare, de prezervare a relației prin neexprimarea unui dezacord etc. Legătura socială este mai bine protejată sub învelișul ei de tăcere; conflictul apare prin amestecul unui cuvânt care n-ar fi trebuit pronunțat. Reținerea se manifestă cu ocazia meselor, când nici un cuvânt nu se face auzit. La fel stau lucrurile atunci când unul din membrii comunității se simte rău. Totuși victima este înconjurată cu grijă, căci orice defecțiune ar fi interperetată ca mărturisire a vinovăției de a fi încercat ceva împotriva ei prin vrăjitorie. Lumea vine să-l viziteze și-l veghează în tăcere. Obligat să stea la pat în mai multe rânduri, Samarin își mărturisește tulburarea în fața acestei situații: „Pentru un occidental o asemenea atitudine consolatoare trezește mai curând neliniștea de a-i vedea pe vizitatori cum privesc în gol... Chinuit cum eram din cauza durerilor, mi-ar fi plăcut să fiu alinat prin conversație. Prietenii mei Gbeya nu veniseră totuși pentru a-mi distrage atenția de la condiția mea fizică, ci doar pentru a-mi arăta solidaritatea lor. Iar acest lucru se petrecea în tăcere" (p. 118). Dacă într-o asemenea situație occidentalul se simte în general obligat să ceară vești și să-l țină de vorbă îndelung pe bolnav arătându-i compasiunea sa, membrii tribului Gbeya se mulțumesc să fie de față și să împărtășească suferința prin prezența lor mută.

Considerând că este inutil să „mobileze" conversația, ei tac alături de cel bolnav fără a simți nevoia să vorbească, pentru a se asigura că sentimentele lui nu le sunt potrivnice.

Până acum am evocat o serie de culturi în care este pusă în evidență economia de limbaj, societăți în care tăcerea colectivă este permisă fără ca legătura socială să aibă de suferit, deoarece a grăi nu este un scop în sine; graiul înseamnă prezență, însă faptul de a fi împreună nu implică în mod necesar datoria de a vorbi, comunicarea realizându-se și pe alte căi. Însă este de la sine înțeles că alte societăți nici nu concep încetarea zumzăitului liniștitor al vorbelor. Vom împrumuta pentru moment acest drum ocolit pentru a atinge problema unui alt regim al limbajului înainte să ne ocupăm de statutul social al celui „tăcut" și al celui „vorbăreț". Societățile se tem într-adevăr de tăcere și acordă valoare limbajului; riturile de interacțiune sunt interesate mai curând să mențină freamătul regulat al unui limbaj care se reproduce pe sine, al cărui țel se regăsește în propria sursă de emisie. Viața colectivă se nutrește din bucuria liniștită a vorbelor care curg neîntrerupt, ca dintr-un izvor. În legătură cu acest aspect vom menționa o anecdotă: o specialistă în etnologie efectuează cercetări asupra unei comunități din insula Nukuoro, un atol din Pacific. Este profund implicată în viața acestui grup uman și cel mai adesea nu reușește să-și rezerve momentele de singurătate la care aspiră. Într-o zi, la câteva luni după sosirea ei aici, locuitorii părăsesc satul pentru a petrece ziua pe o insulă din apropiere. Etnoloaga este fericită că în sfârșit rămâne singură. Ea savurează liniștea care stăpânește peste satul golit de lume, când deodată o voce o trezește din visare. O vecină se apropie cu un platou plin de fructe. Deși un pic înciudată, etnoloaga o întâmpină totuși cu efuziune. Femeia îi spune că a venit să-i țină tovărășie după ce a descoperit că a rămas singură. Prin urmare, își propune să petreacă toată ziua alături de ea, până la întoarcerea celor plecați. Gazda îi mulțumește pentru atenție și stă de vorbă cu ea câtva timp pentru a salva aparențele, iar apoi îi declară cu tact că se simte obosită și că ar vrea să se odihnească. Însă vecina nu înțelege lucrurile chiar în acest fel, este vindecă-

toare și își oferă grabnic serviciile. Ea refuză categoric să o părăsească în aceste condiții pe etnoloagă și rămâne alături de ea întreaga zi. Existența pe atolul Nukuoro nu are sens decât în sociabilitatea unui discurs care circulă neîntrerupt; singurătatea, și deci tăcerea care o însoțește, sunt de neconceput (Carroll, 1987, 111-112).

La tuaregii Kel Ferwan și la vecinii lor din ținutul Agadez, poezia, gustul pentru vorba măiastră și plăcerea conversației sunt esențiale în menținerea legăturii sociale. În deșert trăiesc „cei ai *esuf*-ului", ființe negative care bântuie locurile singuratice, golite de orice prezență umană. Mai ales noaptea este propice sosirii lor, și de asemenea amurgul, moment în care unei lumi îi ia locul alta. Cei care se întâlnesc cu ei și nu știu să se ferească, rămân fără grai sau înnebunesc. Situațiile în care *esuf* devin periculoși sunt cele în care domnește tăcerea. Un om cade pradă unui *esuf* atunci când este singur, departe de ai săi, cuprins de tristețe sau de melancolia unui loc pustiu. La hotarele comunității umane, riscul disoluției impune luarea unor măsuri deosebite; tăcerea este o lume compactă și primejdioasă, pe care numai legătura cu celălalt și murmurul cuvintelor o pot exorciza. Cei ale căror facultăți raționale ori lingvistice sunt afectate pot beneficia de o terapie rituală constând în ascultarea cântecelor tradiționale intonate de femei. Dacă terapia dă greș, comunitatea solicită cuvântul lui Dumnezeu prin lectura Coranului. Limbajul omenesc sau cel al lui Dumnezeu este o armă împotriva redutabilei tăceri care deschide calea „celor ai *esuf*-ului". Nu există scăpare în afara legăturii sociale, și mai ales în afara vorbelor împărtășite între oameni. Conversația fluidă îndepărtează mașinațiile nefaste ale *esuf*-ului. Ușurătatea limbajului ori chiar caracterul nesemnificativ al vorbelor nu supără, ci dimpotrivă. Comunicarea fatică nu este disprețuită, căci ea contribuie la risipirea tăcerii. Participanții la conversație se mai scuză, spune D. Casajus, cu o formulă de politețe repetată la nesfârșit: „ca să-l gonim pe *esuf*", la fel cum un francez ar spune „ca să mai stăm de vorbă". Oamenii discută împreună fără încetare, recurg la vorbe nenumărate, care le permit să afle noutăți unii despre alții sau, în mod mai elementar, să umple tăcerea. Oameni care nu se cunosc se slujesc de repertoriul de formule consacrate care risipesc jena și mențin un nivel de comunicare cel puțin satisfăcător. Vorbirea trebuie întreținută la fel ca flacăra unei lumânări în așteptarea somnului ori a dimineții. „Cel care se sustrage dintr-o discuție între prieteni și pare să se adâncească în gânduri este imediat rugat în râsetele tuturor să iasă din tăcere" (Casajus, 1989, 287).

Tăcutul

Relativitatea statutului social al vorbirii determină bineînțeles relativitatea calificărilor de vorbăreț sau tăcut, atribuite indivizilor pe un ton critic. Denumirea de „tăcut" nu apare niciodată într-o cultură în care se vorbește puțin iar tăcerea este considerată drept o virtute de bază; un astfel de termen desemnează mai curând pe individul care, prin reținerea sa, perturbă regimul normal al vorbirii. Atunci când te aștepți să intervină, el tace, neglijează resursele discuției și îi aduce pe parteneri în situația de a-și pune întrebări. El refuză „comedia disponibilității", care presupune o atenție specială acordată schimbului verbal, o anume considerație pentru cei care vorbesc și exigența implicită de a susține în mod regulat conversația. Cel care tace știe să asculte, în schimb nu prea vorbește, sau o face în mod atât de sobru, încât cuvintele sale nu înlătură pe de-a întregul ambiguitatea. Într-un grup în care domnește locvacitatea, sau cel puțin dialogul regulat, el provoacă mirare sau tulburare pe măsura reținerii sale. Este iertat dacă este bolnav ori în doliu, ceilalți încearcă să-i ușureze accesul la cuvânt, îi solicită părerea dacă nimic nu justifică rezerva sa iar dacă are în continuare aceeași atitudine, i se face în mod judicios observația că nu prea este „vorbăreț", ceea ce aduce întotdeauna cu un reproș. Cuvintele sale, în schimb, sunt așteptate cu mai multă nerăbdare, ascultate cu mai

multă atenție, faptul că ele sunt puține le dă mai multă importanță în conversație.

Chiar dacă nu aceasta îi e intenția, cel tăcut este adesea perceput cu ciudă drept cineva care caută să dea de înțeles că știe multe sau că propria sa reflecție a depășit de multă vreme problemele ridicate de interlocutori. El trezește jena sau suspiciunea prin rezerva sa care amenință să înceteze și poate să dezvăluie zădărnicia cuvintelor rostite până atunci. Însă tăcutul n-are poate nimic de spus, se plictisește sau nu găsește prilejul de a lua cuvântul; regimul discursului este la el mai sobru decât la tovarășii lui. Este intimidat, sau poate preferă să-i asculte pe ceilalți. El este sursă de neliniște, deoarece distruge frumoasa unanimitate a discursului, denunțând fără voie aparența pe care aceasta se întemeiază, trezind bănuiala că o asemenea dezbatere este lipsită de interes, chiar dacă nu aceasta-i era intenția. La ce bun atunci să te mai ambalezi ori să cauți aprobarea vecinului când unul din membrii interacțiunii afișează o asemenea abatere de la conduită? Tăcutul păstrează rezerva în relația socială și nu ezită să incomodeze când discuția purtată între mai mulți indivizi este fluidă. În Belgia francofonă termenul „taiseux" desemnează o persoană taciturnă. Alte societăți folosesc calificative apropiate pentru a-i numi pe cei care vorbesc puțin[13].

Omul care nu renunță la mutismul său îi neliniștește pe ceilalți și îi provoacă să reacționeze; el pare să considere limbajul ca pe ceva nesemnificativ, o iluzie sau chiar o impostură. În silă, el aruncă pietriș în mecanismul discuției stârnind proasta dispoziție pe care grupul, nedumerit la culme, încearcă să și-o explice. Ceilalți i se adresează atunci în mod mai explicit, i se cere să-și spună părerea despre subiectul discuției, sau să se prezinte, să spună ceva ori să explice de ce nu vorbește. El încarnează în ochii celorlalți un mister care trebuie lămurit, o distanță care împiedică binefăcătoarea cufundare în conversație. Într-un text pentru teatru, Nathalie Sarraute exprimă în mod exemplar neliniștea crescândă a unui grup în care unul din membri tace. I se cere să-i liniștească pe interlocutori, căci „e nevoie de atât de puțin, doar de un cuvânt... Le este teamă... Nu-și permit niciodată, înțelegeți?... Ei joacă această comedie așa cum spun, se simt obligați să se prefacă". Ceilalți plătesc tribut conversației, alternanței rândului la cuvânt; ei contribuie la înaintarea discuției fără dificultăți, chiar dacă uneori trebuie să se mărginească la un schimb la limita plictisului. Însă ritul implică acceptarea „jocului". Totuși, taciturnul își găsește avocați care îi apără dreptul de a tăcea și îi elogiază răbdarea cu care înfruntă agresivitatea îndreptată împotrivă-i. I se atribuie gânduri nobile, economia la vorbă a unui înțelept căruia nu-i place să se distreze cu lucruri nesemnificative. Însă înțelepciunea are și ea limite, dacă perturbă prea mult rutina conversației. Cu timpul, mutismul înțeleptului devine intolerabil, atitudinea lui suspectă; atunci este acuzat că nu-și apreciază îndeajuns tovarășii. Cel care tace este frecvent învinuit că afișează o atitudine disprețuitoare. Nu vorbește din cauza importanței pe care o are persoana lui, nu găsește de cuviință să se compromită în tovărășia celorlalți. Virulența acestor cuvinte dă glas stării de tulburare din cadrul grupului față de mutismul unuia care face parte din el și stării de confuzie care induce ambivalența unui comportament ce oscilează între seducție și violență. Atitudinea celui tăcut poate stârni rugămintea de a vorbi sau agresivitatea, prin care ceilalți încearcă să-i smulgă un cuvânt recurgând la presiunea fizică ori morală. Un alt exemplu, referitor la un alt context cultural, este cel despre Argentina lui Eduardo Malléa, în cartea căruia un muncitor nevorbăreț se expune ostilității camarazilor săi care îi reproșează că „se crede mare domn"[14]. Rezerva radicală a lui Chavès, datorată în realitate unei drame personale, este confundată cu „o injurie, o ofensă, este luată drept semnul conștient al unui sentiment de superioritate limpede și bine definit. Acesta era atribuit unei a doua naturi, plină ca să zicem așa de intenții incomunicabile,

[13] Spre exemplu, la indienii Kaska (Bachmann, Lindenfeld, Simonin, 1991, p.81). Taciturn vine din rădăcina latină *tacere* care înseamnă „a tăcea", însă acest cuvânt a căpătat o nuanță peiorativă doar de puțină vreme.

[14] Eduardo Malléa, *Chavès,* Paris, Autrement, 1996, p. 67.

secrete, dăunătoare. Se considera că toate aceste explicaţii erau posibile, dar nimeni nu se gândea că odinioară vorbise, la fel ca şi ceilalţi" (p. 24).

În cartea Nathaliei Sarraute, fiecare personaj este somat să ia poziţie: „Pe mine, ştiţi, oamenii tăcuţi nu mă impresionează. Îmi spun doar că poate n-au nimic de zis"[15]. Personajul cel mai afectat de reţinerea celui tăcut sfârşeşte prin a-l privi cu atenţie pe acesta şi într-adevăr i se pare că-l aude fluierând, iar apoi râzând. Neliniştea cuprinde în cele din urmă întregul grup, paralizat de acel membru care refuză să facă uz de statutul său de participare. Cel tăcut este pândit de primejdia ca tovarăşii săi să-l respingă real sau simbolic dacă ei nu reuşesc să-şi explice conduita sa, să o pună în legătură cu o suferinţă personală, cu o timiditate excesivă. Mutismul este înţeles ca o vinovată abandonare a raportului social. Textul Nathaliei Sarraute ilustrează proiecţiile al căror obiect îl constituie personajul tăcut; ele spun de altminteri la fel de mult despre cei care le formează şi despre cel care tace. Orice dinamică de grup este preocupată de tăcere; există o tăcere generală, care ridică problema pertinenţei de a lua cuvântul, şi tăcerea eventuală a unuia din participanţi, care negreşit va suscita poziţia conciliantă sau agresivă a unora sau altora şi care în cele din urmă îl va obliga pe împricinat să-şi justifice atitudinea. Există, în principiu, în sociabilitatea occidentală şi mai ales în riturile conversaţionale, o datorie implicită de a vorbi pe care orice reticenţă o pune brusc în evidenţă, semănând confuzie printre cei ce se confruntă cu ea. Deci cuvântul nu este numai un drept, ci o exigenţă care securizează legătura socială, risipind misterul pe care îl întrupează prin prezenţa sa cel ce tace.

Ambiguitatea tăcerii în interacţiune lucrează din plin, creând celui tăcut reputaţia că este trufaş şi dispreţuitor sau dimpotrivă înţelept şi sobru, însă cel mai adesea neliniştea pe care el o trezeşte conduce la înlăturarea lui sau la manifestarea prejudecăţilor la orice întâlnire cu el, când acesta din urmă nu poate fi evitată.

[15] Nathalie Sarraute, *Le silence,* Paris, Gallimard, 1967, p. 28.

Tăcutul pare să se ţină întotdeauna deoparte, într-o acuzaţie mută împotriva cuvintelor. Prin faptul că indispune şi nelinişteşte, el îi îndepărtează pe toţi din jurul lui şi se izolează încă şi mai mult în singurătate. Bauman reaminteşte că rugăciunea tăcută a quakerilor provoacă la începuturi o reacţie de jenă şi de aversiune, sau ironii ascuţite la ceilalţi credincioşi, care nu vedeau în acest ritual decât o cumplită absenţă a cuvintelor; ei nu înţelegeau cum putea fi suportat acest vid (Bauman, 1983, 123). Individul care tace poartă cu sine fără să ştie enigma cuvântului absent şi dezvăluie oroarea unei lumi fără limbaj.

Tăcerea copilului

Tăcerea şi cu atât mai mult mutismul, practicate atunci când participarea lingvistică este de aşteptat, surprind şi reduc la neant securitatea discuţiei şi chiar legătura socială; se manifestă atunci nevoia de a rupe tăcerea, de a smulge în fine un cuvânt care să reaşeze schimbul pe un teren cunoscut, cu scopul de a risipi angoasa. Tăcutul pune la grea încercare nervii celorlalţi şi induce un comportament brutal sau de seducţie faţă de el pentru ca vraja să fie ruptă. Misterul al cărui purtător pare să fie, încăpăţânarea de a nu spune nimic, care pare în total dezacord cu normele sociale ale conversaţiei şi ale participării generează emoţie, mânie, voinţa ca măcar un cuvânt să risipească indispoziţia creată de o asemenea situaţie. Copilul mai ales provoacă tulburare; el este somat să vorbească prin multiplicarea presiunilor la adresa lui sau a mângâierilor. Tăcerea este în acest caz o suprafaţă de proiecţie care pune în evidenţă psihologia personală a membrilor anturajului familial sau profesional. Z. Dahoum observă că terapeuţii care se ocupă de copiii taciturni sau atinşi de un mutism electiv (cu alte cuvinte, de copiii care vorbesc în familie, dar nu şi în exterior) au

mari dificultăți în a-și păstra seninătatea și a se purta cu ei la fel ca și cu ceilalți pacienți. Treceri la act, diferite forme de șantaj, de presiuni morale etc. se impun uneori în fața tăcerii copilului perceput ca „persecutor”. Angoasa, neliniștea resimțită în fața absenței cuvântului conduc la voința de a-l determina să iasă din rezervă, însă afectele implicate în acest joc nu sunt întotdeauna corect stăpânite. Contra-transferul terapeutului este pus la grea încercare (Dahoum, 1995, 185 sq.)[16]. Gesturile de nerăbdare provocate fără știrea sa de copilul atins de mutism subliniază importanța limbajului în reprezentările asupra individului normal și amploarea rupturii cauzată de cel care ar putea, ba chiar ar trebui să vorbească, însă care alege să tacă ori care se află în imposibilitatea de a recurge la cuvânt ca și cum ar întoarce ironic spatele speciei.

Teama inspirată de mutismul copilului se traduce în anumite societăți prin intervenția simbolică la naștere, când se „taie firul” de sub limbă cu unghia sau se trece numai cu degetul pe sub limbă. Această operație este executată de mamă, însă uneori, în funcție de regiuni, moașele sunt cele care o îndeplinesc cu un gest eficace sau, în alte zone, bărbierul, cu un cuțit ori un brici. Van Gennep situează dispariția acestui obicei în primul sfert al secolului[17]. Prin eliberarea simbolică a limbii de obstacolul organic ce ar risca să-i împiedice mobilitatea, se realizează posibilitatea de a vorbi. G. Charuty (1985, 123), relevă faptul că dezlegarea limbii este urmată la scurtă vreme de ceremonia botezului, care desăvârșește accesul la cuvânt pe viitor. În schimb însă, o distorsiune survenită în desfășurarea evenimentului expune copilul la consecințe nefaste asupra capacității lui de a vorbi. Mama și tatăl trebuie să ocupe poziții precise în fața celor doi nași; alte prescripții trebuie urmate întocmai, ba chiar cu sfințenie: crezul trebuie rostit fără greșeli și fără ezitare, nașa și nașul trebuie să se sărute la sfârșitul ritualului

[16] Exemplul uimitor la terapiei realizate de Sophie Morgenstern cu un copil atins de mutism psihogen, *cf.* S. Morgenstern, „Un cas de mutisme psychogène”, *in* J.-D. Nasio (1987, 43-60).

[17] A. Van Gennep, *Manuel de folklore,* T1, p. 143.

religios etc. Nerespectarea ceremonialului are urmări nefaste asupra capacității de a vorbi sau asupra vocii copilului. Astfel, în Catalonia, „dacă nașul nu pronunța numele foarte clar și corect, era de rău augur. La Puigcerdà, dacă nașul făcea vreo greșeală, credința era că boala și nefericirea îl vor aștepta pe copil; la Castello de Farfanya, că nu va vorbi clar și se va bâlbâi... La Barcelona bătrânii credeau că de hotărârea și tonul vocii, când nașii dădeau prenumele preotului, depindeau puterea și calitatea vocii celui botezat” (Charuty, 1985, 126). Comunitatea este obsedată de tăcere, de bâlbâială, de nebunie, adică de folosirea defectuoasă a cuvântului, care-l ține pe copil în afara relației sociale. Nașul și nașa, înlocuitori ai părinților, întruchipează așteptarea colectivă față de copil. Ușurința cu care ei vorbesc generează calitatea vocii sale. Ezitarea, indiferența, greșeala, lipsa de hotărâre sau de exigență din partea lor determină mutismul sau defectele de vorbire ale copilului, a cărui evoluție către limbaj au jalonat-o prost, nefiind emisarii potriviți ai societății. G. Charuty mai semnalează și alte obiceiuri a căror împlinire se află în strânsă legătură cu puterea copilului de a vorbi. În Catalonia, spune cercetătoarea, îndepărtarea crustelor care se formează pe capul nou-născutului, tăierea moțului sau chiar tăierea unghiilor impun respectarea unei perioade propice, altminteri copilul poate ajunge mut sau bâlbâit. El nu trebuie să-și vadă prea devreme imaginea în oglindă, unde s-ar putea rătăci. Ofranda care ar consta într-un pahar, eventual din metal, o strachină sau un vas de lut, favorizează promptitudinea în a-și folosi limba. Obiecte specific casnice, acestea accelerează detașarea copilului de corpul matern și prefigurează autonomia personală, care va face din limbaj instrumentul ei privilegiat. Mânuirea lor urmărește să înlăture mutismul sau folosirea indezirabilă a limbii. O mulțime de alte credințe atestă teama, dominantă în mediul popular, de a avea un copil inapt de a vorbi[18].

[18] Într-un alt context cultural, G. Devereux (1966, 85-128) descrie la populația Mohave, în mod special atașată de conversație și de fericirea de a conversa, prezența unei griji asemănătoare în a preveni mutismul infantil prin respectarea meticuloasă a ritualurilor și a tabuurilor din prima copilărie.

În mai multe regiuni din Europa, naşterea în lumea culturii pare de asemenea legată de prezenţa unui instrument sonor. Botezul are loc uneori sub clopotele bisericii, iar atunci naşilor le revine sarcina să le tragă, cum se întâmplă în Gasconia: „O rudă sau o prietenă ţine copilul cât mai aproape de clopotniţă, unde clopotele răsună vesel. În anumite ţinuturi, însuşi naşul este cel care le trage. Cu cât clopotul se aude mai tare, cu atât copilul are şansa de a nu rămâne surd sau mut: murmurul clopotelor se transmite noului-născut" (Charuty, 1985, 125). În alte părţi din Franţa, mai ales în Bretania, nu numai clopotele bisericii sunt puse la contribuţie, ci şi „roţile cu clopoţei" fixate în zidurile edificiului, care formează o melodie când sunt acţionate cu o frânghie. Obiceiul acesta încă mai dăinuie chiar şi astăzi. Pierre Jakez Hélias îşi aminteşte capela de la Tréminou, de lângă Pont-l'Abbé, unde unul din unchii săi care avea o deficienţă de vorbire s-a dus în pelerinaj. „Însă, scrie el, trebuie să ai în buzunar monede pentru cutia milei, unde le vei introduce după ce le-ai făcut să sune cât mai limpede posibil". Dacă vindecarea se lasă aşteptată, „mai există posibilitatea de a pleca într-o căruţă cu bănci la biserica din Comfort, unde se află o roată cu clopote la intrarea în strană. Copilul mut scutură roata şi face să sune clopotele de o sută de ori mai tare decât mărunţişul. Şi se mai spune povestea celui care nu scosese un singur cuvânt în viaţa lui şi care, auzind zgomotul clopoţeilor, strigă deodată: *«Sell ta! Pegemend a drouz!»* «Ia te uită! Ce zgomot face!»"[19] Tragerea clopotului, instrument sonor care-l pune pe om în legătură cu Dumnezeu, conferă o antecedenţă simbolică facultăţii de a vorbi a copilului. Limpezimea sunetului generează uşurinţa de a cuvânta, dobândită începând cu acest moment pe seama tăcerii ori a vreunui handicap oarecare. Câteodată reuşita depăşeşte orice aşteptare; un folclorist afirmă că ştie „o mamă de familie cu suflet bun care a recurs în mai multe rânduri la acest mijloc în favoarea fiului său mai mare; până la urmă a reuşit atât de bine, iar fiul lui a devenit atât de vorbăreţ,

[19] P. Jakez Hélias, *Le cheval d'orgueil*, Paris, Plon, 1975, p. 124.

încât a fost obligată să dea roata înapoi pentru a-i modera un pic locvacitatea" (Charuty, 1985, 125). În *Istoria omului*, Buffon citează vindecarea spontană a unui bărbat în vârstă de vreo douăzeci de ani, fiul unui meşteşugar din Chartres care, „surd şi mut din naştere, a început deodată să vorbească spre marea mirare a întregului oraş; s-a aflat de la el că în urmă cu trei-patru luni auzise dangătul clopotelor şi fusese foarte surprins de această senzaţie nouă şi necunoscută; după aceea a stat aşa să asculte clopotele fără să spună nimănui, repetând pentru sine cuvintele pe care le auzea ca să-şi îmbunătăţească pronunţia şi să priceapă cum se leagă cuvintele de idei; în sfârşit, şi-a zis că e în stare să rupă tăcerea şi a proclamat sus şi tare că poate vorbi, deşi încă nedesăvârşit"[20].

Lexicul care denumeşte componentele clopotului în franceză, la fel ca şi în limbile occitană, italiană şi spaniolă împrumută termeni referitori la trupul uman: cap, creier, frunte, urechi, gură, gât, burtă, spate etc. Iar clopotul însuşi poate fi afectat de tulburări de elocuţie când sunetul şchioapătă, devine surd etc. (Charuty, 1985, 129 sq.). La fel ca şi copilul, el este botezat înainte de a-şi face auzită muzicalitatea specifică timbrului său, pe care vecinii o recunosc negreşit. Ritul indică smulgerea progresivă din lumea tăcerii, urmăreşte naşterea sonoră a clopotului. În gândirea tradiţională, între corzile vocale şi limba clopotului nu există o distanţă chiar atât de mare. Este neîndoios că diferitele forme de clopoţei în miniatură şi de zdrăngănele, dincolo de plăcerea jocului şi de stimularea sonoră, urmăresc realizarea aceleiaşi funcţii simbolice, şi anume dobândirea fără complicaţii a capacităţii de exprimare a copilului.

[20] Buffon, „Histoire de l'homme", in *Histoire naturelle*, T3, Paris, 1804, p. 231.

Uşurătatea vorbăriei

Într-o conversaţie, tăcerea liniştită este fie un privilegiu născut din complicitate, fie semnul unei indiferenţe totale. Oricare altă situaţie impune indivizilor aflaţi împreună să aducă sacrificii imperativului ritual de a vorbi fără a fi totuşi flecar, lucru care ar deveni incomod în scurtă vreme. Regimul limbajului specific unui grup social este ameninţat în mod reflex, adică prin reticenţe de discurs sau prin abţinerea unui membru care află în tăcere ori în rezervă un refugiu prielnic; însă ameninţarea are loc şi prin exces, printr-o angajare la cuvânt superioară în raport cu ceea ce impun circumstanţele. În conversaţiile din viaţa de zi cu zi, se poate recurge uşor la eternele vicleşuguri care dau ocazia să se lupte în mod eficace împotriva tăcerii sau împotriva impresiei că indivizii nu au nimic să-şi spună. Ştirile despre vreme, despre starea de sănătate a unuia sau a altuia, bârfele de cartier, ultimele evenimente sportive sunt o mană cotidiană pentru schimburile obişnuite în viaţa socială. Valoarea informativă a cuvântului este reziduală sau chiar nulă, prin faptul că se spune ceea ce toată lumea ştie, fără ca celălalt să fie luat în acest fel drept un idiot. Vorba aceasta lipsită de conţinut este o formă rituală de opoziţie faţă de tăcere sau de intrarea în materie; ea marchează o recunoaştere socială neambiguă preluată de interlocutor pentru a reface contactul şi a începe conversaţia. Comoditatea constă în uşurinţa cu care invitaţia la dialog poate fi tratată ca o simplă încuviinţare a interlocutorului asupra faptului că, spre exemplu, „într-adevăr e frumos astăzi", iar convorbirea poate continua sau se poate opri, fără ca cel care a avut iniţiativa de a vorbi să se teamă că-şi va pierde prestigiul. Vorbăria este cuvântul lipsit de responsabilitate; ea nu-i compromite prin nimic pe cei care o practică: cuvânt fără risc, deja desprins de sine, esenţial totuşi la fel ca sarea-n bucate, ea dă valoare existenţei şi creează densitatea afectivă a contactului.

Vorbăria este o formă curentă de comunicare fatică (Malinowski, 1923; Jakobson, 1964, 217 sq.), ea trezeşte plăcerea contactului fără a-i angaja din cale-afară pe participanţi şi îndeplineşte funcţia antropologică de recunoaştere de sine şi a celuilalt, de întărire a raportului social. Aceste vorbe sunt desigur inutile, însă absenţa lor ar diminua calitatea relaţiei reducând limbajul la un instrument pur utilitar. O mare parte din existenţă se sprijină pe ajutorul moral al acestor schimburi fără consecinţă, care însă resping tăcerea şi afirmă implicit valoarea reciprocă a indivizilor aflaţi faţă-n faţă. Cuvântul devine în aceste situaţii propriul său scop, el perpetuează relaţiile sociale menţinând atitudinea de rezervă, fără a exprima totuşi plăcerea. Subiectele delicate sunt înlăturate pentru a permite fluiditatea unui limbaj care trece de la o temă şi de la un locutor la altul, căci de fapt el nu urmăreşte să exprime lumea, ci să satisfacă arta paşnică a cotidianului care face din taifas unul din rafinamentele existenţei. Vorbăria ţine de o estetică a banalităţii zilnice, un fel de poetică a enunţării care scoate în evidenţă avantajul cuvântului asupra tăcerii în societăţile occidentale. Ea este un mod de a întreţine legătura socială, o modalitate de a verifica dacă viaţa nu ne pregăteşte vreo supriză neplăcută. „Nu este esenţial, scrie Maurice Blanchot, ca un om să se exprime iar altul să audă; ci, nimeni nevorbind în mod special şi nimeni n-ascultând în mod special, să existe totuşi cuvântul şi ceva ce-ar aduce cu promisiunea vagă de a comunica, garantată de du-te-vino-ul neîncetat al cuvintelor solitare" (Blanchot, 1969, 358).

Încetineala limbutului

Limbutul în schimb abuzează de vorbărie şi mai ales nu-i lasă loc nicicum celuilalt. El împinge până la ultima consecinţă recursul ritual la comunicarea fatică, ba chiar o transformă într-o caricatură prin nimicirea simbolică a partenerului căruia nu-i cere decât o atenţie complezentă. În lupta sa obstinată pentru a contracara

tăcerea, el își menține cu eroism echilibrul existenței pe firul subțire al unei enunțări inepuizabile, încercând să satureze timpul prin farmecul unui discurs al cărui destinatar rămâne indiferent, căci vorbele sale nu sunt goale de sens, ci doar fără efect asupra celui care îl aude; vorbele sale nu au valoare decât prin afirmarea reiterată a eului. *Cogito*-ul vorbărețului se poate formula astfel: „Exist căci rup mereu tăcerea prin rodnicia vorbelor mele". El nesocotește necesitatea pauzelor în discurs și a alternanței la cuvânt, preia în posesie durata schimbului și saturează resursele tăcerii prin sărăcia vorbelor sale, obligându-l pe celălalt să-i asculte obositoarele fleacuri. Vorbărețul nu tolerează nici un interstițiu în discurs. El își reduce partenerul la un simulacru, căci neputința lui de a tăcea îi dezvoltă în mod firesc inaptitudinea de a-l asculta sau de a simți simplu constrângerea politicoasă pe care acesta și-o impune. El năpădește spațiul mental al interlocutorului său, asupra căruia abate o puzderie de detalii lipsite de interes ce nu-l privesc decât pe el și, nemulțumindu-se cu rolul de conducător al schimbului, îl privează pe celălalt de orice posibilitate de a replica găsindu-și satisfacția în prezența unui interlocutor dezarmat, nevoit să încuviințeze. „Pădurea era tot acolo? se întreabă Kafka. Pădurea era relativ tot acolo. Însă abia mi-am îndepărtat privirea la o distanță de zece pași că am și renunțat, prins din nou în conversația plictisitoare"[21].

Speriindu-se în acest fel de tăcere și nerespectând legea de reciprocitate a dialogului, vorbărețul se expune riscului de a repeta întruna lucruri inutile. Neobosita sa retorică a nesemnificativului provoacă plictisul sau nerăbdarea unui interlocutor copleșit de un flux verbal închis asupra lui însuși, fără pauză, fără tăceri, a cărui singură rațiune de a fi este să afirme: „Exist, exist bine mersi". Fiecarul nu-și vorbește decât sieși, însă are nevoie de pretextul unei alterități, de un dublu cu indiferent ce fizionomie căci, în mod curios, în ciuda setei sale de discurs, nu poate merge atât de departe încât să vorbească singur în fața unui zid sau a unei oglinzi, îi este

[21] F. Kafka, *Journal,* Paris, Grasset, 1954, p. 1.

necesară umbra unei alte identități pentru a da drumul potopului de vorbe. Și totuși interlocutorul său este practic interșanjabil, el inspirând doar diferite orientări discursive. Uneori are chiar curajul cumpătat de a mărturisi că este vorbăreț, venind în întâmpinarea oricărui reproș, revendicând fără falsă rușine limbajul prolix și lipsit de interes „ca și cum ar vrea să desființeze relația cu celălalt în clipa când aceasta începe să existe, amintind (în mod implicit) că se destăinuie, dar numai printr-o mărturisire inesențială, făcută unui om neesențial, prin mijlocirea unui limbaj neresponsabil care respinge orice răspuns", scrie M. Blanchot (1963, 171).

Vorbărețul dovedește o pasiune neobișnuită pentru funcția fatică a limbajului și nu se teme să proclame acest lucru. Personajul Clamence, din *La Chute* de Camus, sau cel principal din *Le Bavard* de René-Louis Des Forêts ilustrează încrâncenarea unui discurs fără interlocutor real, monologul deghizat care nu pretinde celuilalt decât o atenție aparentă și al cărui domeniu preferat este tejgheaua bistrot-urilor. Important este să vorbești, să vorbești la nesfârșit pentru a te opune tăcerii, pentru a arăta că relația socială nu a intrat cu totul în disoluție și pentru a-ți afirma prin acest mijloc modest importanța personală. „Să vorbim repede, scrie S. Beckett, să spunem cuvinte, precum copilul singur care se transformă în mai mulți, în doi, în trei, pentru a fi împreună și a vorbi împreună în noapte"[22].

Vorbărețul provoacă uneori împrăștierea grupului către care se îndrepta, sau îndepărtarea bruscă a celui care îi venea în întâmpinare fără să-l vadă. În prezența unui vorbăreț, tăcerea capătă deodată o valoare nesperată, chiar și pentru cel care de obicei nu-și pune o astfel de problemă. Plutarh relatează cu savoare despre vidul care se face în jurul lui la teatru sau atunci când își face intrarea în piața publică, despre mutismul neașteptat al unui grup surprins de apariția lui, care se teme că-i va da prilejul să vorbească înainte de a găsi motive întemeiate pentru a părăsi locul, „fiecare având spaimă de uragan și rău de mare... De aceea nimeni nu stă

[22] S. Beckett, *Fin de partie,* Paris, Minuit, 1957, pp. 92-93.

bine aşezat lângă asemenea oameni: nici vecinul de pat la banchet, nici tovarăşul de cort la armată, în general nimeni din cei pe care îi întâlnesc în călătoriile lor pe mare sau pe uscat" (Plutarque, 1991, 65-66). Proximitatea vorbăreţului este o garanţie a zgomotului, neputinţa de a căuta în sine o interioritate propice. Discursul său fără sfârşit este o permanentă declaraţie de război împotriva tăcerii.

Nespunând nimic, vorbăreţul spune o mie de lucruri, cuvintele sale având o valoare constantă, deoarece se înţelege de la sine că este vorba doar de a păstra distanţa, de a umple timpul, de a împiedica apropierea tăcerii. Cu condiţia totuşi ca să existe un asentiment constant, sau o privire care nu renunţă, altminteri poate să apară o tensiune musculară dureroasă. Această audienţă minimă îi încurajează locvacitatea, iar uneori, dacă simte că este urmărit cu atenţie, cuvintele sale devin chiar înflăcărate la fel ca o pledoarie, cu atât mai sigură pe ea însăşi cu cât este lipsită de consecinţe. „Vorbăria distruge limbajul punându-se stavilă în calea cuvântului, adaugă M. Blanchot. Când trăncăneşti, nu spui nimic adevărat, chiar dacă nu spui nimic fals, căci nu vorbeşti cu adevărat." (p. 177). Însă cuvântul nu este inepuizabil ca tăcerea, şi se poate înţelege că o astfel de atitudine conduce la inflaţia verbală. Nimicul este nesfârşit, şi-ntotdeauna susceptibil de a fi umplut. Dacă vorbăria este o componentă necesară şi fericită a vieţii cotidiene, o formă elementară de complicitate, vorbăreţul în schimb aduce atingere limbii, rolului ei de a menţine relaţia socială. Refuzându-i celuilalt fără să-şi dea seama locul ce i se cuvine, el îl transformă pur şi simplu într-o oglindă în care se reflectă pe sine, ocultând capacitatea de a comunica şi de a trezi interesul interlocutorului. Deoarece nu cuprinde tăcerea, cuvântul vorbăreţului este închis şi sufocant, fără reciprocitate. El încearcă să înlăture ameninţările tăcerii şi se autocondamnă la vacuitate şi repetiţie, căci nu are niciodată ultimul cuvânt.

Tăcerea e de aur

Orice discurs aduce în lume un surplus greu de guvernat, o energie care schimbă ordinea lucrurilor şi care îl lipseşte pe om de orice mijloace pentru a controla consecinţele. De aici provin neîncrederea afişată de numeroase societăţi faţă de limbaj, menţiunile făcute de proverbe, poveşti sau mituri despre prudenţa necesară care trebuie să însoţească vorba şi să determine adesea alegerea tăcerii. Mai bine te gândeşti de două ori înainte să deschizi gura. În nenumărate rânduri, Biblia arată care sunt virtuţile tăcerii. Eclezіastul reaminteşte că „vreme este să taci, şi vreme să grăieşti" (3,7). Mai departe, îl îndeamnă pe credincios: „Nu te grăbi să deschizi gura ta şi inima ta să nu se pripească să scoată o vorbă înaintea lui Dumnezeu, căci Dumnezeu este în ceruri, iar tu pe pământ; pentru acesta să fie cuvintele tale puţine" (5, 1-2). „Cu cât se spun mai multe cuvinte, cu atât este mai multă deşertăciune. Ce folos trage omul?" (6,11), se mai stăruie. Proverbele afirmă că „cel ce îşi stăpâneşte cuvintele sale are ştiinţă şi cel ce îşi ţine cumpătul este un om priceput" (17,27). Prin urmare: „Cel ce îşi păzeşte gura şi limba lui îşi păzeşte sufletul lui de primejdie" (21, 23). Ba mai mult, „chiar şi nebunul, când tace, trece drept înţelept; când închide gura este asemenea unui om cuminte" (17, 28). „Prin binecuvântarea oamenilor drepţi cetatea merge înainte, iar când pier cei fără de lege ea tresaltă de bucurie. Cel nepriceput urgiseşte pe aproapele lui, iar omul cu bună-chibzuială tace. Grăitorul de rele dă pe faţă lucruri de taină, iar omul cu duhul cumpănit le ţine ascunse" (11, 11-13). Tăcerea este o garanţie a securităţii colective; orice vorbă nechibzuită aduce cu sine corupţia, seamănă dezordinea dacă nu este bine cumpănită. „Mulţimea cuvintelor nu scuteşte de păcătuire, iar cel ce-şi ţine buzele lui este un om înţelept" (10,19). De asemenea vremurile de restrişte îl învaţă pe înţelept să fie prudent, iar acesta alege în cele din urmă tăcerea (*Amos,* 5,13). Vom avea ocazia să revenim în această lucrare asupra păcatului limbii.

Numeroase proverbe finlandeze insistă asupra valorii sociale a tăcerii: „Ascultă mult, vorbește puțin", „Cu un cuvânt stăpânești multe", „Gura e una, urechile sunt două", „Câinele care latră nu mușcă", „Mai bine spui o vorbă decât nouă" (Lehtonen J., Sajavaara, 1985). La rândul său, M. Saville-Troike citează mai multe proverbe spaniole („Peștele de la cap se-mpute"), la fel Farsi („Omul se-nțelepțește ascultând") etc. (Saville-Troike, 1985, 11). „Nu deschide gura decât dacă ești sigur că ceea ce vei spune este mai frumos decât tăcerea", spune un proverb arab. Altul zice că „ești stăpânul cuvintelor pe care nu le-ai rostit și sclavul celor care ți-au scăpat". Un adagiu wallon spune cu dreptate că „cel ce tace nu spune prostii". În Japonia, unde sobrietatea cuvântului trece drept virtute, reținerea unui om politic nu dăunează cu nimic popularității și carierei sale; un prim ministru recent era recunoscut pentru „tăcerea și răbdarea sa" (Lebra, 1987, 346). Proverbele îndeamnă la folosirea judicioasă a limbajului și incită la tăcere: „Mai bine ținem lucrurile în tăcere", „Dacă deschizi gura vin necazurile", „Dacă pasărea n-ar fi cântat, n-ar fi fost vânată" (Lebra, 1987, 348).

Societățile africane pun în valoare limbajul. Pentru dogoni, discursul fiind asimilat cu țesătoria, „a te opri din vorbit ar înseamna a să oprești țeserea lumii și a raporturilor dintre oameni" (Calame-Griaule, 1965, 85). Freamătul egal al cuvintelor însuflețește legătura socială. O ordine riguroasă distribuie vorba și conținutul ei în funcție de poziția individului în filiație, de familie, clasă de vârstă, sex, circumstanțe, statutul interlocutorului etc. A-și ține gura înseamnă a-și ține rangul, a-și amesteca vocea în mod nediscordant în trama socială. De exemplu, când un copil învață să vorbească, el dobândește mai întâi capacitatea de a recunoaște statutul partenerilor săi, zona de legitimitate a cuvântului în care ei se mișcă, regulile de distribuire a acestuia. A pătrunde în uzanțele limbii presupune să știi când și în fața cui să taci. Printre obișnuințele pe care copilul trebuie să le dobândească se numără în primul rând cea referitoare la „gura scurtă", adică el trebuie să nu vorbească prea mult, să știe să rămână discret. Copilul trebuie de asemenea să învețe să aibă „mâna scurtă", „privirea scurtă", „piciorul scurt" și „urechile scurte": acestea sunt tot atâtea necesități legate de sobrietatea vorbirii. Într-adevăr, scrie J. Rabain, „cel care privește prea mult spune vrute și nevrute despre ceea ce a văzut; cel care merge prea mult răspândește de colo-colo vorbe nesocotite; cel care are mâna scurtă ascultă de cuvântul celor mai mari și așteaptă ordinul lor pentru a pune mâna pe un obiect". Cât despre ascultat, copilul va trebui să aibă discernământul de a „auzi" chemarea celor mai mari decât el, rămânând în același timp surd la cuvintele care nu-l privesc. Regulile tăcerii sunt tot atât de stricte ca regulile vorbirii (Rabain, 1979, 143 sq.). Enunțat după cum o cere tradiția, cuvântul este propice; el alină durerea, aduce noimă într-un eveniment penibil, restabilește ordinea, chiar dacă uneori o face cu o anumită brutalitate, când îi pune la locul lor pe agresor și agresat (Jamin, 1977, 45).

În centrul schimbului se află cuvântul; ascultătorii savurează elocința, ușurința de exprimare a celui care știe să vorbească după reguli și să-i reamintească grupului înțelepciunea, experiența, tradițiile sale etc. Povestitorii sunt ascultați cu plăcere. Însă valoarea cuvântului își capătă întreaga măsură contopindu-se cu tăcerea care o însoțește. Știința de a spune implică știința de a tăcea, o cunoaștere acută a puterilor unei limbi care se cuvine să fie folosită spre binele comunității. Nu există o inocență a vorbirii. Într-un număr important de culturi africane, ea este un loc al forței și al vulnerabilității, așază repere pentru înțelegerea lumii, însă ea poate de asemenea să producă breșe, să-l expună pe individ influențelor nefaste. Copilul din tribul Tammari află curând că la lăsarea serii trebuie să coboare vocea pentru a nu tulbura spiritele subterane care la acea oră iau în stăpânire mediul înconjurător: copaci, stânci, terenuri mlăștinoase. Spiritele detestă zgomotele omenești, și mai ales vocile, nu le suportă decât dacă știu că ele reprezintă precauții luate în încercarea de a nu fi luate în seamă (Smajda, 1996, 15). În societățile africane cuvântul poate ucide, îmbolnăvi, provoca gelozia, aduce nenorociri etc. Grija de a păstra tăcerea sau un secret își are rădăcinile în ambivalența care definește

experiența limbajului, exprimă necesitatea de a se proteja, de a comunica în mod circumspect pentru a nu deveni vulnerabil. Trebuie să știi să-ți ții gura pentru a nu te expune primejdiei pe care o reprezintă puterea celuilalt. Tăcerea este deci un mijloc de protecție, un mod de a fi precaut în fața riscului. „Cuvântul nu este eficace și nu este pe deplin valorificat, scrie D. Zahan, decât dacă este înconjurat de o zonă de umbră... El nu-și păstrează deplina integralitate decât proporțional cu gradul de carență. Împingând lucrurile până la paradox, am putea chiar spune că, pentru populația bambara, verbul adevărat, «cuvântul» demn de venerație este tăcerea" (Zahan, 1963, 150). Aceștia se folosesc de cuvânt cu măsură și nu se arată încrezători în el, căci poate fi „viclean, poate dezvălui ceea ce nu trebuie arătat, poate trăda. Tăcerea este întotdeauna egală cu sine și nu i se aduce niciodată vreun reproș. Verbul poate oscila între două extreme – binele și răul – la fel ca ácele lui Esop, însă tăcerea este acea dreaptă cale de mijloc la care bambara recurge adesea atât pentru a se regăsi față-n față cu sine, cât și pentru a dobândi și a păstra puteri asupra propriei ființe" (p. 13). Tăcerea este legată de stăpânirea de sine, recursul apropriat la ea trimite la o etică socială care ține de implicarea benefică a oamenilor în societate. „Vorba zidește satul iar tăcerea clădește lumea", spune un proverb bambara; ea este îndreptată împotriva unui limbaj care uneori o înfrânge, seamănă confuzie și scindează grupul când acest antidot îi lipsește. „Vorba, se mai spune, distruge satul, iar tăcerea îi reașază temelia" (p. 153). „Tăcerea este medicament împotriva oricărei otrăvi", mai adaugă cei din tribul bambara.

Introducând o distanță benefică, un principiu de control de sine, de atenție acordată comunității, tăcerea consolidează relația socială și corectează limbajul în exces. Nu este vorba, pentru cei din tribul bambara, ca pentru atâtea alte societăți africane, de a pune în cauză insuficiențele sau superficialitatea limbajului și nici de a elogia tăcerea fără echivoc; ci mai curând se reamintește că, dacă vorba este esențială pentru comunicarea socială, în schimb ea nu este lipsită de primejdii, nici de ambiguități. Însă a tăcea prea mult sau a-și învălui cuvintele în prea multă umbră nu sunt niște conduite mai bune. Omul trebuie să afle dreapta măsură între aurul tăcerii și argintul cuvintelor, căci una nu poate fi disociată de cealalte. „Cuvântul, spun bambara, îl pierde pe om, tăcerea îl salvează" sau „tăcerea coace fructul iar vorba îl face să cadă" (Zahan, 1963, 155). Cel care tace tăinuie durerea pentru a păstra secretele inițierii sau a evita cuvintele inoportune. Dogonii manifestă atitudini asemănătoare. Vorbărețul condamnă cuvântul la neînsemnătate și se expune el însuși discreditării pentru că nu știe să-și țină gura, devenind un „făuritor de zgomote". Cel care nu știe să tacă este ca ploaia care îneacă holdele și provoacă putrezirea rădăcinilor (Calame-Griaule, 1965, p. 374). „Tăcutul" nu se bucură nici el de o reputație mai bună; el este perceput ca un om slab, fără apărare, vulnerabil la bârfe: „se spune despre vorba lui că este uscată, lipsită de apă" (Calame-Griaule, 1965, p. 374). Tăcerea întărește autoritatea, ea este calitatea apreciată a bărbatului sau a femeii care nu rostesc niciodată cuvinte în plus. A-și ține gura și a nu vorbi decât sub imperiul necesității este o virtute. La fel, într-un mare număr de culturi, tăcerea este legată de meditația asupra unui cuvânt judicios cântărit, în timp ce vorbirea este adesea precipitată, insuficient gândită; ea câștigă în profunzime dacă există un moment de tăcere. Aceasta aduce discernământ în alegerea cuvintelor. Ea îi permite în plus omului să privească atent lumea chiar și atunci când depune eforturi ca să înțeleagă un eveniment; tăcerea este într-adevăr șansa de manifestare a universului simbolic, ea suspendă faptele, ceea ce permite individului să se adapteze împrejurărilor în ritmul său propriu, să nu piardă contactul și să-și acorde timp de gândire. Arma limbajului este pregătită astfel prin tensiunea tăcerii.